

TÁRSADALOMTÖRTÉNETÜNK KAKTUSZA

BARTHA ÁKOS

Bognár Bulcsu:

Népi szociográfia és társadalomtudomány

Írások Erdei Ferenc szociográfiáinak

(1931–1944) társadalomszemléletéről

Loisir, Budapest, 2011. 290 oldal, 2500 Ft

EGY MÉG MINDIG AKTUÁLIS ÉLETMŰ

„Csak a kaktusz marad örökké aktuális” – olvashatjuk Kunderánál *A lét elviselhetelen könnyűségében*. A regény egyik hőse az 1968-as prágai szovjet bevonulásról készített hadiképeivel szeretne érvényesülni

egy zürichi újságnál (mindössze néhány hónappal az események után), ám a felkeresett szerkesztő inkább virágfotós karriert szánna neki. E betéttörténet jól érzékelteti, hogy sorsfordító történelmi eseményeink is csak történésük idején érdekesek igazán. Vagyis csupán a banális, közhelyszerű dolgok számíthatnak állandó érdeklődésre. Persze egy szakmai közeg merőben más, ami különösen igaz a múlttal hivatásszerűen és folyamatosan viaskodni kénytelen történészekre.

Bár Erdei Ferenc pályája egyáltalán nem közheyles, szociológusi-társadalomtörténeti-írói-politikusi pályájának tudományos beágyazottsága mégis a „kaktusza emlékeztető” jegyeket mutat, hiszen Erdei a *Futóhomok* 1937-es megjelenése óta folyamatosan jelen van társadalomtudományos gondolkodásunkban. A népi szociográfia líraiságából előbb politikizáló tudós, majd tudományos képzettségű politikussá szökő, már-már próteuszi életpálya azonban Erdei halála után gyakorolta a legnagyobb hatást a honi – merjünk nagy szavakat használni – közgondolkodásra. A kettős társadalomszerkezetről szóló kézirat, amelyet a hagy-

tékből a hetvenes években publikáltak, nem csupán a fenti diszciplínákra volt hatással, ugyanis a politikai gondolkodás és az iskolai oktatás is kanonizálta. Nehéz lenne megbecsülni, hány középiskolai történelemfüzetbe került be a közepén kettévágott, felfelé egyre szűkülő szeletekre osztott piramis: a polgárosodó Magyarország „kettős társadalmának” piramisa.

Bognár Bulcsu a kettős társadalom elméletének alakváltozásai köré szervezte e kötetét, amelyhez 2000 és 2005 között írt tanulmányait szedte tematikusan csokorba, továbbfejlesztve, aprólékosabban kifejtve 2010-es kismonográfiáját.¹ Ezek az írásai „Erdei szociografikus korszakának és a magyar társadalomtudományos gondolkodásra nagy hatást tett munkáinak értelmezésére vállalkoznak” (7. old.). Célja, hogy mérsékelje az „aktuálpolitikai és/vagy ideológiai megfontolások” általi torzítások hatásait, a szakmabeliek számára pedig a korábbiaknál árnyaltabb, kidolgozottabb Erdei-képet vázoljon fel.²

„Az önállóan is olvasható írások” a helyenként óhatatlanul előforduló ismétlések ellenére valóban „egységes értelmezési szempontrendszeret képviselnek” (8. old.), és az olvasó leginkább csak az eredeti szövegek közlések helyett hiányolhatja a kötet végén; esetleg a borítón szereplő (alcím nélküli) cím lehet meglepetéstartó. A népi szociográfia és a társadalomtudomány kapcsolata ugyanis nem szűkíthető le Erdeire, még ha ez az ellentmondásokban bővelkedő kapcsolat vitathatatlanul nála került is leginkább előtérbe. Ezzel egyébként Bognár is tökéletesen tisztában van, amit azóta megjelent újabb kötete³ tanúsít. Mindazonáltal itt alighanem Erdei 1945 előtti életművének fő kérdését elemzi, amely a következő: népi szociográfia, vagy társadalomtudomány?

A helyzet persze közel sem ennyire egyszerű. Bár Erdei „társadalomkutatói munkásságának nagyobb

1 ■ Bognár Bulcsu: *Erdei Ferenc szociológiája*. Loisir, Bp., 2010.

2 ■ Erdeivel a rendszerváltozás előtt Huszár Tibor, Kulcsár Kálmán és Némedi Dénes is foglalkozott – a körülményekhez képest igen alaposan. Számos tanulmány mellett, összefoglaló jelleggel lásd Huszár Tibor: *Tudós és politikus. Erdei Ferenc műhelyében*. In: uő: *Történelem és szociológia*. Magvető, Bp., 1979. 246–551. old.; Kulcsár Kálmán: *Erdei Ferenc*. Akadémiai, Bp., 1988.; Némedi Dénes: *A népi szociográfia 1930–1938*. Gondolat, Bp., 1985. (Főként: 158–178., 221–235. old.) Frissebb szemléletet érvényesített a nyolcvanas évek végétől Timár Lajos, aki elsősorban Erdeinek a földrajztudós Mendől Tiborral folytatott polémia-áján keresztül mutatott rá a tanyás mezőváros koncepciójának buktatóira: Timár Lajos: *A szociológia és geográfia pörlekedésének lezáratlan fejezete. Erdei Ferenc és Mendől Tibor vitája*

az alföldi tanyás településről. *Tér és Társadalom*, 1988. 2. szám, 86–93. old.; Erdei Ferenc és Mendől Tibor vitái a magyar városról. *Századok*, 1995. 3. szám, 617–628. old. és Erdei Ferenc és Mendől Tibor vitái az alföldi várostípusokról, a város és vidéke kapcsolatáról. In: Sipos Levente – Tóth Pál Péter (szerk.): *A népi mozgalom és a magyar társadalom: Tudományos tanácskozás a szászói találkozó 50. évfordulója alkalmából*. Napvilág, Bp., 1997. 82–94. old. A kettős társadalom elméletének hegemoniájára Gyáni Gábor mért jelentős csapást az ezredfordulón, I. Gyáni Gábor: *Érvek a kettős struktúra elmélete ellen*. *Korall*, 2001. 3–4. szám, 221–231. old., illetve mindenképp: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Bp., Osiris, 1998.

3 ■ Bognár Bulcsu: *A népies irányzat a két háború között. Erdei Ferenc és a harmadik út képviselői*. Loisir, Bp., 2012.

része a népi szociográfia irodalmát gazdagította, ő maga csak rövid időre kapcsolódott a népi szociográfusok politikai mozgalmához” (7. old.), s egy tudományosabb pályaszakaszt követően műveivel a szárszói beszéd után már a szocialista átalakulást propagálta. 1943-ban arra a konklúzióra jutott, hogy sem a földbirtokreform, sem a polgári termelési politika nem képes megoldani az alapvető gazdasági gondokat. Ezzel Erdei – mint Gyurgyák János fogalmaz – „tulajdonképpen kilépett a népi ideológusok köréből”.⁴ Helyesebb tehát, ha a kötet vezérfonalának a tudósi és a politikusi szerep között „órlődő” (178. old.) fiatal értelmiségi vívódását tekintjük, lett légyen az a politikusi szerep népi-harmadikutas, vagy marxista (pontosabban: marxizáló).⁵

Noha Bognár stílusa – egy szakmunkánál nemigen kárhóztató módon – kifejezetten szigorú és célirányos, igen plasztikusan metaforizálja Erdei „útkezesését”, ami lényegében – az ő szavaival – elméleti bukfenckkel tarkított, kivitelezhetetlen „tojástánc” (35. old.) volt. Ez némely munkája „kettészakadásához” (214. old.),⁶ továbbá a magyar társadalmi struktúra alapvetően politikai motivációjú körvonalazásához vezetett. Emellett az életmű értékeiről sem feledkezhetünk meg, ahogyan Bognár Bulcsunál sem maradnak rejtve az egyes művek ma is vállalható, vagy éppen korukat megelőző vonatkozásai.

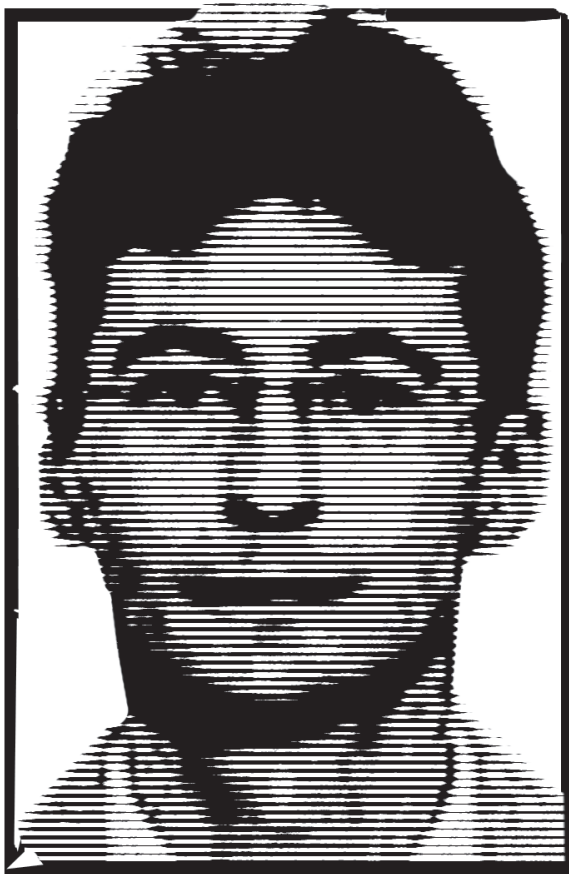
A szigorúan az Erdei-szövegekre fókuszáló írásmód oka vélhetően a téma érzékenysége, hiszen a kettős társadalom elméletének kaktusza sok kutatót megseb-

zett már.⁷ Nem beszélve a tágabb keretekről, a népi mozgalomról (pontosabban a népi-urbánus vitáról),⁸ amely a XX. század magyar szellemi életének alighanem egyik legveszélyesebb darázs-fészke. Bognár látványosan meg is fontol minden jelzót, és igyekszik tovább lépni a témától. Ez nem lehetett könnyű feladat, hiszen nemcsak az elemzett szövegek – vagyis a primer források –, hanem a korábbi szakirodalom esetében is folyamatosan gyakorolnia kellett a kritikus távolságtartást, úgy, hogy jobbra nem álltak rendelkezésére – eszmetörténeti munkáról lévén szó – „kemény adatok”. Lássuk, mire jutott e téren.

FEJEZETEK A SZOCIOGRÁFUS ERDEIRŐL

A kötet kilenc fejezete lényegében Erdei 1945 előtti pályaszakaszainak és társadalomtudományos munkáinak kronologikus bemutatása és elemzése. Az egyetemi évek természetét felölelő *Társadalmi és politikai programból* megtudhatjuk, hogy nagy szociográfiai előtti korszakában Erdei társadalomképe „a nemzeti és kulturális értékek őrzőjének tekintett parasztság problematikájából bontakozik ki” (11. old.), bár már ekkor erősen formális ez az értékörzés. E helyütt fontos hangsúlyozni, hogy a Szabó Dezső-i parasztromantika – sokszor pedig annak félreértelmezése – igen széles

körben hatott a Horthy-érában. Hogy ne (mindig) csak népieket említsünk, Bognár joggal hivatkozik Fábrián Dániel és József Attila 1930-as, *Ki a faluba!* című kiáltványára (13. old.),⁹ az „örök paraszt” to-

4 ■ Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok: a magyar nemzeteszme és nacionalizmus története*. Osiris, Bp., 2007. 452–453. old.

5 ■ Bognár egyik lábjegyzetében külön foglalkozik Erdei 1945 előtti marxista-történelmi materialista műveltségével, amely igen felületes és esetleges volt (256. old.).

6 ■ Megjegyzendő, nem kevésbé találó Bódy Zsombor Erdei tanulmányának címe sem: Bódy Zsombor: „Útvesztőben”. Erdei Ferenc dilemmái 1945 előtti pályáján. *Szociológiai Szemle*, 2010. 4. szám, 130–148. old.

7 ■ Bognár is említi (248–249. old.) a BUKSZ hasábjain kibontakozó vitát az elmélet alkalmazhatósága mellett érvelő Karády Viktor és Gyáni Gábor között: Gyáni Gábor: A polgárosodás mint zsidó identitás. *BUKSZ*, 1997. ősz, 266–278. old.; Karády Viktor: Zsidó és nem zsidó polgárosodás? Válasz Gyáni Gábornak. *BUKSZ*, 1998. tavasz, 9–20. old.; Gyáni Gábor: Forráskritika és

bizonyítás. Viszontválasz Karády Viktornak. *BUKSZ*, 1998. tavasz, 20–28. old. Gyurgyák János pedig úgy véli, hogy a „konzervatív Szekfű Gyula és Weis István koncepciója a magyar társadalom töredezett voltáról, gyenge integráltságáról [...] pontosabban leírja a magyar társadalom lényegi vonásait, még akkor is, ha Erdei szociológiai ismeretei és szociális érzékenysége felette állottak a konzervatív gondolkodóknak.” (Gyurgyák: *i. m.* 415. old.)

8 ■ A népi-urbánus vitáról lásd N. Horváth Béla mértéktartó, összefoglaló tanulmányát: N. Horváth Béla: Sznobok és parasztok. In: Szegedy-Maszák Mihály – Veres András (szerk.): *A magyar irodalom története III.: 1920-tól napjainkig*. Gondolat, Bp., 2007. 263–277. old.

9 ■ Bognár újabb kötetében Fejtő Ferenc vallomását idézi Szabó Dezső rá gyakorolt hatásáról. Lásd Bognár: *A népies irányzat a két háború között*, 53. old.

posza pedig a paternalista felfogás egyik meghatározó talpkövévé vált a két világháború közt. Ugyanakkor „a konzervatív gondolkodók, történészek és a szociográfusok nagy része ezt a különleges paraszti minőséget nem a polgárosodó parasztságban vélte felfedezni, hanem a rendies társadalom parasztságában” (18. old.) – szögezi le Bognár. Ez pedig óriási különbség.

Erdei a parasztság polgárosodását 1943 előtt az alföldi tanyás mezővárosokban – először saját pátriájában, Makón – gondolta megvalósíthatónak. Igen sokat és sokak által vitatott¹⁰ tézise szerint a török pusztítás után az „ősi magyar” kettős szállásrendszer elvéhez visszatérő alföldi magyarság olyan településrendszert valósított meg, amely egyszerre tette lehetővé a gazdasági termelés hatékonyságát (a tanyán) és a folyamatos hozzáférést a kultúrjavakhoz (a mezővárosban). Bognár fesszes szövegelemzéssel mutat rá Erdei következtelenségeire (csúsztatásaira?),¹¹ történelmi ismereteinek hiányosságaira; vagyis összességében a koncepció tarthatatlanságára. Mindenképpen érdemes kiemelni, hogy e friss szemléltű elemzés szerint Erdei ekkor még „a szocialista gazdaságtant ugyanúgy elutasítja, mint a zárt szaktudományosságot képviselő klasszikus gazdaságtant” (26. old.).

Az *etnocentrizmus buktatói* című fejezetben Bognár Erdei egyik főművét, a *Futóhomokot* (1937) elemzi. Mint a címből is kiviláglik, társadalomtudományos munkaként sikertelenné tartja¹² (ami természetesen cseppet sem csorbitja e szociográfia korabeli sikerét).¹³ Erdei tanyakoncepciója a *Futóhomokban* már a Duna–Tisza-közére fókuszál, nem kevesebbet állítva, mint hogy a mezőváros „az egyetlen magyar városfajta” (58. old.), amelynek létrejöttében kiemelt szerepet játszott a protestantizmus. Bognár részlete-

Erdei 1937-ben

sen bemutatja Erdei felületet, egyben kirekesztően etnocentrikus¹⁴ társadalom- és történelemszemléletét, rámutatva ugyanakkor, hogy a zárt közösségből való belső, szerves fejlődés propagálása – minden korábbi Erdei-értékelés ellenére – konzervatív társadalomszemléletet jelez. Szintén eddig nemigen hangsúlyozott vonatkozása Erdei művének a kisebb tájegységeknek (itt: Budavidék, Pestvidék, Három Város, Kiskunság, Bácska, Dunamellék) kutatási célú elkülönítése, amire még a „korszak remek földrajzi összefoglaló munkái” (67. old.) sem vállalkoztak. Itt kell ugyanakkor megemlíteni azt a szövegezési sajátosságot, hogy Bognár gyakorta „rejt” lábjegyzetekbe új eredményeit, gondolatébresztő kételyeit, melyeket a főszöveg talán jobban kiemelne.¹⁵

A *Futóhomokot* követő *Parasztok* (1938) immáron a parasztsággal kapcsolatos elgondolások idő- és földrajzi korlátok nélküli szintézisének kísérlete volt. E sokat hivatkozott, irodalmi igénytel mégirt mű gyenge pontjaira (használatlan parasztfogalom, társadalompolitikai elkötelezettség) mutat rá a harmadik fejezet (*Egy szintézis*

kísérlete). Konklúzióját tekintve hasonló eredményre jut a *magyar várost* (1939) elemző következő fejezet is (problematikus városdefiníció, „dichotóm” társadalmi látásmód).

Még kényesebb kérdéseket feszeget Bognár a *Magyar falu* (1940) kapcsán. Már a könyv első felében markánsan érzékelhető az Erdeit minden korszakban marxistaként számon tartó felfogás destrúálásának igénye, ám ez a rendszerváltozás előttről ránk maradt (hipo)tézis Bognár ötödik fejezetével tovább gyengül. A Horthy-korszak gazdasági-külpolitikai csúcspontján kiadott *Magyar falu* érvrendszerre ugyanis az etnocentrikus vonalat viszi tovább

10 ■ Erdei tanyakoncepciójának szakirodalmához, a teljesség igénye nélkül: Beluszky Pál: Erdei Ferenc tanyavizsgálatainak néhány tanulsága. In: Vágvolgyi András (szerk.): *Társadalom és gazdaság a mai Magyarországon. Tudományos ülésszak Erdei Ferenc születésének 70. évfordulóján*. MTA Szociológiai Kutató Intézete, Bp., 1981. 83–92. old.; Timár Lajos: A szociológia és a geográfia pörlekedésének egy lezáratlan fejezete; Szilágyi Zsolt: Erdei és Mendöl – a tanya. *Agrártörténeti Szemle*, 2003. 3–4. szám, 549–563. old.; Bognár Bulcsu: Tanyapolitika és társadalomelmélet Erdei Ferenc 1940-es évek eleji munkásságában. *Valóság*, 2007. 10. szám, 68–86. old. és A tanyapolitika és a hajnali társadalomelmélet kettőssége Erdei Ferenc Magyar tanya című művében. *Agrártörténeti Szemle*, 2008. 1–4. szám, 277–294. old.

11 ■ Bognár köztes álláspontot foglal el abban a kardinális kérdésben, hogy Erdei gyakorta szándékosan viszi-e félre értelmezéseit, vagy csupán tájékozatlan bizonyos kérdésekben (73. old.).

12 ■ Hasonlóképp gondolkodott a neves kortárs szociológus, Rézler Gyula is. Lásd Rézler Gyula: Falukutatók és szociográfusok. A magyar társadalom önvizsgálata az elmúlt évtizedben. In: Tóth Pál Péter (szerk.): *Rézler Gyula válogatott tanulmányai 1938–1944*. Gondolat, Bp., 2005. 126. old.

13 ■ A szociográfia (szépirodalmi-tudományos) kétlakiságához: Bartha Akos: Az érem két oldala: Hivatalos falukutatók – népi szociográfusok. *Jászkunság*, 2008. 1–2. szám, 136–161. old., továbbá Szaktudomány vagy szépirodalom? Szociográfia a Horthy-korszakban. *Debreceni Disputa*, 2010. 4. szám, 48–54. old.

14 ■ Erdei a honi német kisebbség egészét „idegen elemként” tünteti fel, pedig 1941-ben a „a német anyanyelvűek valamivel több mint a harmada magyarnak tartotta magát.” Gyáni – Kövér: *i. m.* 214. old.

15 ■ Egy észrevétel a 13. lábjegyzet (44. old.): nem tartom szerencsésnek a Teleki Pál előszavával (és kétségkívül egyes népiek bevonásával) megjelent 1936-os Kemse-kötet feltüntet-

a „nemzeti radikális politika” (129. old.) irányába,¹⁶ „kiemelve” a németiséget és a zsidóságot a magyar népességből. Perdöntő Bognár elemzése Erdei nyelvezetének, retorikájának és nem utolsósorban társadalmi szemléletének közéleti hangoltságáról (a zsidótörvények idején), bár láthatóan igyekszik e helyütt (is) óvatosan fogalmazni.¹⁷ A *Magyar falu* „társadalomtudományos igényű munka kíván lenni” (130. old.), ez azonban legfeljebb indirekt módon, a népi szociográfiától való elhatárolódásában érhető tetten. Bognár felfedi a társadalompolitikai motivációkat, és a korábbi értelmezésekkel, valamint Erdei kinyilvánított szociológiai törekvéseivel szemben „a megelőző munkákkal való folytonosságot és a szociografikus leírást” (154. old.) hangsúlyozza. Eszerint ez a munka „akár összegzésnek is tekinthető, amely a népi szociográfia falukutató eredményeit foglalja össze szakszerűbb érveléssel és társadalomtudományos igénnyel” (152. old.).

Csak egyetérthetünk azzal, hogy „Erdei szerencsére nem a szélsőjobboldal irányába tolódik el” (155. old.) a negyvenes évek elején, hiszen legidőállóbb művei az 1941 és 1943 közti pályaszakaszban születtek. Bognár könyvének hatodik fejezetében a parasztságot középpontba állító *A magyar paraszttársadalom* (1941) című munkát elemzi, amely Erdei társadalmi reformtervének „elméleti megalapozását célozta meg” (157. old.), tehát ezúttal is politikai indítékok húzódtak meg a háttérben. Ugyanakkor Bognár itt lépteti be koncepciójába meghatározó érvennyel Hajnal István történelemszociológiáját. Szokásszerűség vagy okszerűség társadalomszervező erejének *kettőssége* az a Kovász, amelynek segítségével Erdei nagy hatású elmélete a magyar társadalomfejlődésről kibontakozik.¹⁸ Izgalmas kérdés, hogy az őt ezzel párhuzamosan egyre intenzívebben érő marxista hatás következtében Erdei mikor szakít végleg a Horthy-kurzussal és a polgárisodó parasztság koncepciójával. Vagyis: mikortól válik szövegeinek fő szervezőerejévé a marxista teleológia? Bognár ezt a dátumot előző kötetében 1941-re tette,¹⁹ monográfiája egyik fejezetének tanulmányverziójában pedig 1942-t jelölte meg cezúráként.²⁰ Az itt recenzált könyvében láthatóan letett a pontos évszám megadásáról.²¹ Köny-

nyen lehet, hogy igaza van, hiszen egy ilyen súlyú (alapvetően nehezen rekonstruálható) döntés jobbra hosszas vívódás eredményeként születhet meg.

A hetedik fejezetben elemzett *Magyar tanya* (1942) még a „polgárisító Erdeit” elemzi. A több szempontú, történelmi keretbe ágyazott és Hajnal-hatásokat mutató tanyaszociológia (és tanyatipológia) természetesen nem öncélú tudományoskodás, hanem a tanya mezővárosi fejlődés koncepcióját immáron tudományos igénnyel alátámasztani hivatott érvrendszer. Hiába tehát a felkészültség, „a magyar parasztság felemelkedését, társadalmi integrációját megvalósítani akaró Erdei győzedelmeskedik a szociológus fölött” (214–215. old.), miközben egyre nyilvánvalóbb a tudományos igény és a vállalt politikusság összeférhetetlensége.

Am még mindig nem győzött végérvényesen a politikus. 1943-ban született az *A paraszti társadalom* című, mintegy húszoldalnnyi dolgozat, melyet a könyv nyolcadik fejezetében Bognár Bulcsu Erdei munkásságának csúcspontjaként aposztrofál. A hajnali kereteket itt bontja meg legkevésbé prekonceptiójával Erdei, vagyis „jórészt megszabadul az alföldi tanya mezővárosi fejlődésnek az egész életművének keresztül végigvonuló és számos ellentmondást okozó ideologikusan pozitív értékelésétől” (223. old.). Tudományos igényű munkája a korábbiaknál intenzívebben hangsúlyozza a parasztság polgárosodását, ami utat nyit(hatna) e réteg cizellált bemutatásához. A hangsúlyeltolódásból adódóan Bognár joggal mutat rá Erdei konklúziójára, miszerint „a paraszti állapot nem normatív többé” (222. old.).

Quo vadis? – kérdezhetjük ezen a ponton egyrészt az Erdei által talajvesztettnek tartott parasztságtól, másrészt a tanyakoncepcióját feladó Erdeitől. Bognár olvasatában „a dilemma az, hogy a személyes politikai elképzeléseitől független társadalomtudományos szövegekre összpontosítson-e Erdei, vagy a kis kitérő után újra a politikum dominanciáját elfogadva inkább politikai állásfoglalásokat készítsen, melyekben az elnyomott társadalmi csoportok felszabadítását fogalmazza meg célként” (228. old.). A parasztságot polgárosítással és szocializálással is fel lehet számolni, ám 1943-ban a tisztábban látók már számítottak

tését a népi („hasonló politikai szándékú”) munkák között. Teleki előszava: Elek Péter [és társai]: *Elsüllyedt falu a Dunántúlon: Kemse község élete*. Sylvester, Bp., 1936. 5–6. old. A Kemse-projekt Kósa László szerint is „átmenetet képvisel a 19. századi örökség illúziói és a változások visszafordíthatatlanságának tényszerű elismerése között”. Kósa László: A néprajztudomány és a falukutatás. In: *A magyar irodalom története III.*, 336–344. old.

16 ■ 2012-es kötetében Bognár ekképp fogalmaz: Erdei „immár a fennálló, ideiglenesen megerősödött politikai kurzus jó szándékú, potenciális szövetségeseiként jelenik meg.” Bognár: *A népies irányzat a két háború között*, 67. old.

17 ■ Ez a metódus néhol – fajsúlyos helyeken – lezáratlan gondolatokat eredményez. Például: „Erdei szerint ugyan nem lehet kétségbe vonni, hogy a zsidó felekezettűek is magyar nemzeti-ségűek, de különválasztásukat mindenképpen indokoltnak tartja.” (134. old.) E kijelentést követően érdemes lett volna meghatározni Erdei pozícióját a korabeli zsidókérdést illetően.

18 ■ Bognár már az ezredfordulón körvonalazta Erdei és Hajnal kapcsolatát. Lásd Bognár Bulcsu: *Hajnal után szabadon? Hajnal és Erdei magyar polgári átalakulásáról szóló társadalomrajzairól*. In: Bódy Zsombor – Mátay Mónika – Tóth Árpád (szerk.): *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Bp., 2000. 60–85. old.

19 ■ Bognár: *Erdei Ferenc szociológiája*, 76. old.

20 ■ Bognár Bulcsu: A merészség a koncepcióban: Erdei kísérlete a hajnali társadalomszemlélet adaptációjára. A magyar paraszttársadalom című művében. *Korall*, 15–16 (2004), 245. old.

21 ■ „Erdei egyrészt ebben az időszakban már határozottabban a fennálló politikai rendszeren túl fogalmazza meg politikai cselekvésprogramját.” (184. old. Kiemelés tőlem: B. A.) A bizonytalanság lehet az oka egy másik, kissé szokatlan időkijelölésnek is: „Erdei 1941/43-ra politikailag egyre erőteljesebben a fennálló kurzuson kívülre került.” (162. old.)

a tengelyhatalmak vereségére, ami egyben a szövetséges államok politikai berendezkedésének radikális változását ígerte. Ez a változás pedig leginkább keletről volt várható, ahol épp ebben az évben törte át a Vörös Hadsereg a doni frontot.

Itt kell megjegyezni, hogy bár valóban fontos minden életpályát összefüggéseiben lát(tat)ni, véleményem szerint Erdei materialista fordulata megérdemelt volna egy külön fejezetet. Az *A paraszti társadalom* című írást a szaktudományos(abb) munkák – *A magyar paraszttársadalom, Magyar tanya* – között jobban lehetett volna kontextualizálni, míg a szárszói beszéd – minden hajnali vonatkozása ellenére – már Erdei (újabb) politikai korszakának jellegadó nyitánya lett. Mindez egy tanulmányban kifejezetten izgalmas egybevetést eredményez(ett),²² ám a kötet egyébként más vonatkozásaiban jól követhető struktúrájának értesem szerint nem tett jót.

Az 1943-as szárszói konferencián tartott előadás *A magyar társadalom* (1943) címen jelent meg még ugyanebben az évben. Bognár meggyőzően bizonyítja, hogy a hangzatos marxista retorika ellenére a szerző egészen sajátos módon ötvözte a hajnali értelmezési kereteket a történelmi materializmus következtetéseivel. Sőt tovább megy, és arról értekezik, hogy Erdei szimpátiával szemlélte a nemzetiszocializmus társadalompolitikáját, melytől csupán személyes tapasztalatai és az aktuálpolitikai helyzet tartotta távol.²³ Erdei sematikus paraszttábrázolásával és tendenciózus következtetéseivel a dilemma mindenesetre eldőlt: az immáron a marxizmus híveként mutakozó politikusként diadalmaskodott a szaktudós felett.

Erdei okfejtésének hátterében itt már teljes egészében a nevével összeforrt kettős társadalom elmélete áll, bár ez a közkeletű elnevezés meglehetősen pontatlan. „Nálunk nem következett be a rendi-feudalista társadalomrendszernek a teljes fölszámolása, s különösen fálvaink azok, amelyek nagyjában ma is rendi viszonyok között élnek”²⁴ – írta Erdei még a *Magyar faluban*, ám bizonyára nem véletlen, hogy épp a parasztság bemutatása maradt ki az elmélet legteljesebb kifejtéséből, a kéziratosszövegből. Vagyis – Gyáni Gábor megfogalmazásával – „a magyar társadalom plurális felépítése talán nem is kettősséggel, hanem

hármassággal írható le érvényes módon, mivel a parasztság a maga tagolatlan voltában mintegy a »történelmi nemzet« és a »modern polgári« társadalom mellett, helyesebben a kettő alatt helyezkedik el mint tőlük elütő szerkezeti elem.”²⁵ (Természetesen a parasztság csupán a politikai Erdei olvasatában volt »tagolatlan«.)

A kilencedik, záró fejezetben jutunk el az 1943 végére, 1944 elejére datált kéziratosszövegig, vagyis a hetvenes években előkerült *A magyar társadalom a két világháború között* (1976) című tanulmányig. Ami a már említett szakmai berögződéseket illeti, Bognár főként a szociológia felületességét kéri számon, melylyel eltekintett az alaposabb vizsgálódástól, bár elismeri, hogy a publikálás idején „az akkori felettebb sematikus, dogmatikus marxista osztálymodellek után Erdei megközelítése kétségkívül differenciáltabb értelmezést jelentett” (260. old.). Alaptézise szerint „a marxista terminológia megjelenése ellenére ez a mű a Szárszón elhangzott fejtegetéshez hasonlóan nem tekinthető marxista szemléletű társadalomrajznak” (257. old.), mivel nem érvényesít osztályelvű rétegződési elvet sem. Bognár azonban nemcsak a marxista olvasat mellett kitartó elemzőkkel, de a Hajnal-hatást szerinte abszolutizáló Gyánival is vitatkozik,²⁶ sőt e két értelmezést szintetizáló megközelítést is elveti. Lényegében mégis Gyáni álláspontját osztja,²⁷ amikor arról értekezik, hogy Erdei társadalommodellje a korabeli „politikai diskurzus sztereotípiáin alapul, ezt az értelmezési keretet fogadja el” (267. old.). Valóban nehezen tagadható, hogy a Horthy-korszak egyik legnagyobb utóhatású, legkritikusabb társadalomrajza a zsidókérdéshez kapcsolódva szakítja ketté a magyar társadalmat nemzeti („úri”) és polgári („zsidó”) szegmensére (épp a törvényesített antiszemizmus idején).

Bognár a kézirat számos következtetésére mutat rá. Mindenekelőtt: hiányzik az alaptétel bizonyítása, vagyis az, hogy a polgári társadalmat a történelminél nagyobb szakszerűség jellemezte. Emellett Erdei a nagybirtokot kizárólag a történelmi-nemzeti társadalomhoz tartozó képződménynek tartja, miközben a polgárságot teljes egészében a zsidósággal azonosítja. Elfeledkezik arról a tényről is, hogy a modern polgári

22 ■ A nyolcadik fejezet tanulmányverziójához lásd Bognár Bulcsu: Erdei útkeresései: A hajnali társadalomszemléletű a szocializmus felé. In: K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet: Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Hermész–Osiris, Bp., 2003. 587–610. old.

23 ■ Erdei az eredeti szárszói szöveg egy ritkábban idézett helyén a zsidótörvényeket is „korszerű” társadalompolitikai átalakulásként üdvözölte. *Szárszó: az 1943. évi Balatonszárszói Magyar Élet-Tábor előadás- és megbeszéléssorozata*. Magyar Élet, Bp., 1943. 27. old. Ugyanakkor nem csupán személyes tapasztalatai és az aktuálpolitikai helyzet tartotta távol a nemzetiszocialista társadalompolitikától, hanem annak kiforratlan társadalmi bázisa és társadalomszemlélete is. *Szárszó*, 34. old.

24 ■ Erdei Ferenc: *Magyar falu*. Akadémiai, Bp., 1974. 16. old.

25 ■ Gyáni-Kövér: *i. m.* 192. old. A publicista Móricz Miklós – Móricz Zsigmond öccse – figyelemre méltó módon, majd egy évtizeddel korábban jutott (kissé más törésvonalal, de) hasonló

konzekvenciára: „nálunk nem is két, hanem háromfelé hasadt társadalomról kell beszélnünk. Az őstermelők és az ipar, kereskedelem, hitelszervezet népe élesen szemben áll egymással – különösen érzelmileg –, s mindegyikkel szemben áll a hivatalnoki elem, amely meg mindegyik felett valónak és mindegyiknél becsesebbnek érzi magát.” Móricz Miklós rádióbeszédét közli: *Sárosapataki Ifjúsági Közlöny*, 1935. szeptember–október, 9. old.

26 ■ Gyáni (2002-es) álláspontjához: Gyáni Gábor: *Történelemszociológusok*. L'Harmattan, Bp., 2002. 90. old. Gyáni ugyanakkor újabbban – főként Bognár ellenében – az Erdei-kritikát posztmodern nézőpontból bírálta, vagyis a mindenkor megismerői pozíció elfogultságát emelte ki. Ebből adódóan gondolatmenete a hajnali koncepció kizárólagos érvényességét is megkérdőjelezte, s így a korabeli szellemi hatások (főként Erdei és Hajnal viszonylatában értelmezett) kölcsönösségét hangsúlyozta. Hermeneutikai szempontokat érvényesítő ítélete szerint Bognár – a berögződéseket követve – Erdei hitelességét főként a kettős

társadalom többségét a városba menekülő, szakképzetlen paraszti rétegek tették ki. Nem utolsósorban pedig politikai motivációkkal magyarázható a munkásság „rendkívül pozitív értékelése” (277. old.) is, ami miatt Bognár egyenesen Erdei bolsevik felfogásáról értekezik.

ÖSSZEGZÉS

Noha Bognár Bulcsu kötete vélhetően nem fogja egyik pillanatról a másikra megváltoztatni az Erdeihez kapcsolódó, sok évtizedes berögződéseket, sokat tehet azért, hogy a szakmai berkekben már évek óta folyó diskurzus nagyobb nyilvánosságot kapjon. Fontos hangsúlyozni, hogy nemcsak – vagy nem elsősorban – Erdeiről van szó, hanem modern kori társadalomtörténetünk általános megítélésének korszerűsítéséről is. E tekintetben talán lehetett volna kissé lazítani a szöveg feszségén az olvasmányosság javára, ám

a távolságtartó, higgadt elemzés a téma előtörténetét tekintve egyáltalán nem lebecsülendő erény. Leginkább egy összegző zárófejezetet hiányolhatunk, melyben Erdei elemzett pályaszakaszainak meghatározó jegyeit foglalta volna össze a szerző.²⁸ Emellett – bár vélhetően ez nem az ő döntése volt – meg kell említeni a majd háromszáz oldalas monográfia kötészeti eljárását is, mely egy viszonylag vastkos, hosszúkas és merev gerincű kötetet eredményezett. Mindez az igen apró betűmérettel együtt nem kifejezetten olvasóbarát megoldás. Az olvasókat azonban a legkevésbé se rettentse el az esetleges nehézségek – Bognár Bulcsu könyve megéri a fáradságot, hogy alaposabban megismerjük Erdei Ferenc sok tekintetben félreértelmezett, ám társadalomtudományos gondolkodásunkra nézve alapvetően fontos életművének 1945 előtti szakaszát. S ki tudja, talán egyszer Erdei 1945 utáni írásai is sorra kerülnek (politikusai ténykedése mellett). Az a kaktusz is aktuális még. □

(vallomásos-tudományos) beszédmód miatt kérdőjelezi meg, helytelenül. (Gyáni Gábor: Empíria, ideológia és tudomány Erdei Ferenc munkásságában. *Szociológiai Szemle*, 2010. 4. szám, 43–59. old.) Bognár társadalom- és esztörténeti irányultságú írásai elsősorban azonban nem „e megítélés hatása alatt” állnak, hanem főként az Erdei-féle prekonceptió(k) torzító hatásaira hívják fel a figyelmet (helyesen).

27 ■ Lásd Gyáni: Ervek a kettős struktúra elmélete ellen, 227–228. old.

28 ■ Mindez – Bognár előző kötetéhez hasonlóan – akár felsorolásszerűen, az egyes művek hozzárendelésével is megoldható lett volna, elősegítendő a témával csupán érintőlegesen foglalkozók, a felsőoktatásban tanulók és az érdeklődő nagyközönség tájékozódását a rendkívül alapos, kiértelt szövegelemzésekben. Lásd Bognár: *Erdei Ferenc szociológiája*, 127–132. old. A „klasszikus” összegző fejezetre pedig szintén Bognár nyújt példát 2012-es monográfiájában (*A népies irányzat a két háború között*), 11–27. old.

A KÜLLŐ KEREKE

B. NAGY ANIKÓ

Gábor Eszter: Az Andrassy út körül

Osiris – Budapest Főváros Levéltára,
Budapest, 2010. 504 oldal, 4731 Ft

**AZ ÚT VEZET VALAHOVÁ,
AZ UTCA NEM SZÜKSÉGGÉPPEM¹**

Hogyan járunk „körül” egy nyílegyenes utat, melyet tervezői sodró, hosszanti lendületre komponálva, valóságos és metaforikus értelemben is kivezető útnak, kiútnak szántak? A Radialstrasse, avagy Sugárút első nevei még szabatosan jelezték azokat a tervezését övező eleven ambíciókat, amelyeket felavatásától fogva minden későbbi korszakában – Andrassytól Sztálinon, Magyar Ifjúságon és Népköztársaságon át Andrassyig – még törődött állapotában is *sugárzott*. Ki a városból a zöldbe, ki a homályból a fénybe, ki a rendetlenségéből a rendbe, ki a múltból a jövőbe! Az út vizuális lezárására hivatott, a Városliget akkor még zöld füves kapujában álló kecses, zászlótartó díszkút – Ybl Gloriette-je – is az építészeti szimbolika nyelvén szabad távlatként értelmezte a horizontot.²

A díszkutat tápláló termálvizes forrást Gábor Eszter egyik hőse, Zsigmond Vilmos fürta itt néhány évvel korábban. Ez a mozzanat a magyar *Gründerzeit* legnagyobb vállalkozását összegző tanulmánykötet egyik esszenciális pillanata. Az idősíkokat és téralakulatokat egymásra csúsztatva, az épületeket és környezetüket összefonódó ciklusokban prezentáló munka ugyanis mindenekelőtt emberi történetek könyve.

„Milyen izgalmas filmet lehetne forgatni a város-térképről! Sorra kibontani különböző nézeteit. Mindössze félórányi térbe sűríteni évszázadok során épült útjait, körútjait, árkádjait és tereit” – jegyezte fel a III. Napóleon idején átszabott Párizsról Walter Benjamin.³

A levéltári ügyiratokban, tervtári tékában és telekkönyvi fondjegyzékekben kedvét lelő, a térképekkel is barátságban élő Gábor Eszter Benjamin víziójához méltó, tudományos igényű, ám ebben a körben szokatlanul fordulatossá mufajt teremtett a montázs-technikával megidézett, térbeliséggel és életnyomokkal áthatott papírokból.

Gondolkodásának meghatározó szervezőlve az építészeti tér, de az utóbbi évek urbanisztikai diskurzusait figyelemmel kísérő kutatóként nemcsak a személyesen is megtapasztalható, vagy pedig tudományos módszerrel rekonstruált téregyüttesek, hanem a

társadalmi és mentális tértintázatok is foglalkoztatják. Mint látni fogjuk, különböző alkotói korszakokban különböző mértékben.

A jelen kötetbe rendezett tanulmányok – ilyenformán: főcímek alá sorolt fejezetek – eredeti publikálási sorrendjéből kitűnik, hogy Gábor Eszter kutatói módszere az évek során változatos formákat öltött. A magas szinten művelt, a klasszikus tárgyanalízistól a szellemi struktúrák rekonstrukciós mutatóványain át a telekkönyvekben, tervrajzokban, árvaszéki és hagyatéki iratokban talált személyes történetek empátiás előadásáig e majd huszonöt év alatt számos közlés-módot kipróbált, nyilván nem függetlenül a mindenkori szakmai lehetőségektől és a kutatási támogatások mértékétől.⁴

Az évszámokból jól kivehető, hogy egyre elszántabban járta a levéltárakat. Az utolsó években közreadott munkái végén lenyűgöző hosszúságban sorakoznak az archívumi jelzetek. A dátumok arról is vallanak, hogy tudományos érdeklődése mindinkább

1 ■ Vö. zsákutca (s nem zsákút), Sackgasse (s nem Sackstrasse), továbbá road és street, route, rue és impasse.

2 ■ A múltbéli dicsőség eszméjének szentelt köregeteg csak a millenniumi ünnepségeket követően, az Ezredéves emlékmű építészeti és plasztikai programjával uralta el a teret. A Gloriette a Széchenyi-hegyre került, a kútát fémlap fedi.

3 ■ „Ließe nicht ein passionierender Film sich aus dem Stadtplan von Paris gewinnen? aus der Entwicklung seiner verschiedenen Gestalten in zeitlicher Abfolge? aus der Verdichtung einer jahrhundertlangen Bewegung von Straßen, Boulevards, Passagen, Plätzen im Zeitraum einer halben Stunde?” Walter Benjamin: *Das Passagen-Werk. Gesammelte Schriften*. Bd. V. 1. Suhrkamp, Frankfurt, 1982. 135. old.

4 ■ „Az Andrassy úti villanegyedre vonatkozó kutatásaimat az OTKA két ciklusban is támogatta. (1999–2002 T 30047, 2003–2007 T 42484)” – Gábor Eszter, kutatási jelentés, <http://nyilvanos.otka-palyazat.hu/index.php?menuid=930&num=79856&lang=EN>. A legtermékenyebb év a 2005-ös, ekkor három tanulmány is megjelent.

5 ■ Ezek közül talán a legzavaróbb a Bellevue-ről és a Babocsay-villáról írottak megkettőzése, lásd 60., 61. old, valamint 282., 283. old.

6 ■ Eredeti megjelenése: 2005. A Grünwald-villát a Schiffer-villával együtt tárgyaló fejezet kivezeti olvasóját az Andrassy útról, hiszen a mindössze néhány évvel sógora után építkező Grünwald, bár tervezőnek ő is Vágó Józsefet kérte föl, már nem ezen a környéken, hanem az Ostrom utcában vásárolt házhelyet. Döntése egyértelműen a városligeti villanegyed lappangó hanyatlását jelzi.

7 ■ Eredeti megjelenése: 1982, Nagy Ildikóval és Sármány Ilonával.

8 ■ Eredeti megjelenése: 1991.

9 ■ Eredeti megjelenési év: 1992

10 ■ Eredeti megjelenés: 2002

11 ■ Ilyen például az Andrassy út 60., az Andrassy út 112. és az Andrassy út 126. Hasonló fenyegetettségben várakozik az Andrassy út 101.

valamiféle építészettörténeti antropológiához vonzotta, az utóbbi években sokasodnak a társadalomtörténeti, urbanisztikai, mentalitástörténeti reflexiók a műveiben.

Az új logikai rendbe sorolt szövegek, eredeti színeiket megőrizve, lényegében változatlanul kerültek be a kötetbe. A szerkesztői koncepció nem a mozaikok összesítmását, hanem a szövegfolyam ritmikus sodrását célozta, s így, néhány ponton indokolatlanul megismételt passzusok árán ugyan,⁵ de dinamikus, a repetitívítást a maga javára fordító, rondószerűen áramló textus jött létre, amelybe bármelyik pontján be lehet kapcsolódni. A Schiffer-villát például Gábor Eszter két összefüggésben is bemutatja, először *A Grünwald Testvérek és Schiffer* című részben,⁶ majd a jóval korábban írt *A budapesti Schiffer-villa. Egy késő-szecessziós villa rekonstrukciója* című tanulmányban.⁷ A könyvben egymás után olvasható *A Wechselmann-villa*,⁸ amelyben Ybl Miklós szerzősége mellett érvel, és az egy évvel későbbi *Ismét a Wechselmann-villáról*,⁹ amelyben saját hipotézisét cáfolva, egészen más következtetésekre jut. Az egymással tükrözött sorozatoknak, a korábbi szerzői énnel szembesített szövegeknek s a közbeillesztett „kitérőknek”, „közjátékoknak”, családregényeket skiccelő mellékvágányoknak, reflexióknak köszönhetően a tudományosság minden erényét felmutató mű alapvetően ironikus és könnyed.

AZ ANDRÁSSY

Az Andrássy út című első futamban¹⁰ a szerző végigviszi az olvasót a fontosabbnak ítélt épületek során. A korábban önálló kiadásban már megjelent írás vállaltan nem *ennek* a könyvnek az Andrássy útját rajzolja meg, inkább a kötet finoman szőtt szövegeitől elütő, szarkasztikus útikalauz.

A szerethető periódus a szerző számára e fejezetben 1900 előtt lezárult. Az 1900 utáni változások építészettörténetként és városi polgárként egyaránt megviselik. Minden későbbi, a neoreneszánsz homlokzati ritmust és arányárokat megtörő beavatkozást

– így a Petschacher Gusztáv Terézvárosi Kaszinójának 1909-es elbontásával épült Párizsi Nagyáruházat is – rombolásként tárgyal, s ami a szorosán vett tényeket illeti, joggal. Az Andrássy út ideálisnak szánt képi rendje, eredeti látványparadigmája voltaképp már a felavatása utáni években felbomlott. A veszteséglistát tételesen regisztráló szaktörténészt a következő száznegyven év dúlásai elkeseríthették, az urbanistától azonban árnyalt értelmezést kívánának.

Még a legaggályosabb mutációk – pengefal, a Kogart ballusztrádjai – is.¹¹

Márpedig a könyv egésze legalább annyira a szociológiai hálózatokat, mozgásokat előszámoló és elemző, a régiókat komplex módon kutató *urban studies* körébe illeszthető munka, mint amennyire építészettörténeti szakkönyv. A későbbi, *Az izlés-változás a századfordulón* című fejezet¹² néhány nem kevésbé felkavaró átépítést az új lakók családi és vagyoni státusza, a személyes terekkel és a nemi szerepekkel kapcsolatos, téralakító hatású koncepciók – a nő különszobája, a gyermek térben kifejezett státusza –, a növekvő kényelemigény, az ételkészítés- és fogyasztás térkapcsolatai, valamint a modern közmű- és gépészeti technológiák összefüggésében elemez, példásan tanúsítva a szerző korszerű szemléletét. Az utóbbi években az *urban studies*

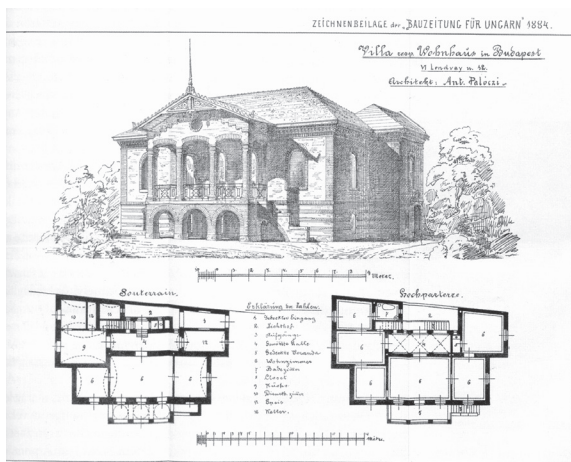
munkák nagyobb figyelmet szentelnek a közműveknek, a szemétkelési és a csatornázási rendszerek problémáinak, és a falak mögötti és az utca alatti hálózatokat s az ezeket működtető közszolgáltatásokat nem mintegy függetlékként, hanem a főtörténetbe ágyazva, a reprezentatív felületek mögé montírozva tárgyalják. Gábor Eszter más alkalommal is kitér ezekre a témákra, például Hopp Ferenc gázégős, illetve elektromos csillárjai kapcsán (319. old), de indokolt lett volna ezeket az aspektusokat az Andrássy úti ciklus egészében figyelembe venni.

Nem mindegyik közelmúltbeli épületrekonstrukció hübrisz eredménye. A kortárs beavatkozásokat kiegyensúlyozottan értékelve szólni kell arról a Kallina Mór által tervezett, 1882-ben épült sarokházzal is, amely Erick van Egeraat tervei alapján érzékenyebb, komoly szakmai elismerést arató átépítéssel esett át.

A szövegben egyébként nem említett Wahrmann-ház rekonstrukciójáért pedig König Tamás és Wagner Péter 2009-ben Podmaniczky-díjat kapott.

Ha az épületek kvalitásuk függvényében említődnek, akkor a kép szükségképpen foghíjas, elüt a kötet egészének tónusgazdag részleteitől. Egy gondosan szabályozott, kivételesen egységes, majdhogynem egyszerre épült ház sor esetében a nagy és a kevésbé nagy mesterek teljesítménye idővel összeér. A hangsúlyokat az idők során felrakódott életfossziliák

Czobor Béla házának alap- és távlati rajza, Lendvai utca, 1884.

is átrendezik. A tervezői névsorból kifelejtődött, csak a névmutatóban szerepel például Bukovics Gyula, aki kilenc házat tervezett az Andrassy úton, s az újabb irodalomban már a Köröndön álló két épülete is méltányosabb értékelésben részesül.¹³ Bár Gábor Eszter több olyan házat is megemlíti, amelyet nem kimagasló művészeti értéke, hanem valamely más jellemzője érdemesít figyelemre – főleg a „kávéház”, „könyvesboltos” házakat –, érdemes lett volna szélesebb, a kismestereket is méltató tablót festenie.

Az áttekintésben végre tisztázódnak a „palota” (ilyen nincs az Andrassy úton, kivéve az Endrődy-villára 1909-ben ráépített Vanderbilt Gladys-palotát), „palota-bérház”, „bérház”, „bérpalota”, „bérvilla” fogalmakkal kapcsolatos, rendkívül zavaros közkeletű képzetek. Ezzel összefüggésben sok szó esik a lépcsőházakról mint az épületfunkció meghatározásában fontos támpontokról. A polgári igényekhez igazított neoreneszánsz palotahomlokzatok mögött különböző rendű és rangú lakóterek húzódtak, és Gábor Eszter messze vezet elemzéseket ad az ezeket megközelítő járások beosztására és rangsorolására alkalmazott számtalan invenciózus megoldásról és olvasataikról. Majdnem valamennyi bemutatott épületnél kitér a lépcsőház-konstrukciókra, mert ezekből végső soron felvázolható a ház szociológiai mátrixa. A „hétház”, az Andrassy út 32–44. homlokzatai¹⁴ például olyan lépcsőházakat rejtettek, amelyek külön-külön vezettek fel az emeletenként egyetlen lakásba. A Magyarországon szokatlan, később sem igen alkalmazott szisztéma

idegen maradt a privát szféra tiszteletére kevésbé kényes hazai világban. Ezek a személyes lépcsőházak a lakásmegosztások és társbérletesítések eljövendő korszakaiban bizonyára sok fejtörést okoztak.

A szerző könnyű kézzel oszlatja el az Andrassy úttal kapcsolatos, a historizmustól berzenkedő időkben ráragadt sztereotípiákat, így a beépítés újra és újra fölrojt Potemkin-falu jellegét is. Érdemes ehhez hozzáfűzni, hogy az Andrassy út – a Köröndig – még korai éveiben sem volt szociális rezervátum. A bérház (palota-bérház) téralakzatai szubtilisebb elkülönítő modelleket kínálnak, mint a régiós szegregáció. A lépcsőházak, belmagasságok, első és hátsó frontok rangsorképző alakzatait az építetők tudatosan alakították úgy, hogy az épület befogadhassa, egyben el is különíthesse lakóit. Az 1900-as lakójegyzék gróftól hivataloszáig, betűszédőtől cégvezetőig a legszelebb meritésben sorolja az Andrassy utiakat. Ők mind együtt éltek itt, ha érintkezve nem is, de látótávolságban.

A VILLASOR

Az *Andrassy út* fejezet fókuszában a Köröndön túli villasor áll, tematikailag innen ágaznak el a kötetben továbbvizsgált tárgykörök. A nyaralónál összetettebb rendeltetésű, a kertes családi háznál pedig reprezentatívabb igényű, egész évben lakott városi villa korábban ismeretlen volt Magyarországon. Az ide szánt épületek tervezőire várt ennek az új feladatnak számító épülettípusnak a kimunkálása. A lehetséges mintákat, köztük a potsdami villatípus több esetben kimutatott hatását, továbbá a villák építésének, bontásainak, bővítéseinek és „belakásainak” procedúráit *A Knorr-Hopp villa és Az Erdődy-Semsey-Vanderbilt Gladys-palota* esetében külön fejezet összegzi. A telekmegosztásokat, tulajdonosváltásokat, a velük némelykor összefüggő, máskor egyéb tényezők befolyásolta építéstörténeti periódusokat teljes körben feltáró tanulmányok a XIX. századi polgári villa tipológiai regisztereit is rögzítik.

A villasor jóval sérülékenyebbnek bizonyult, mint az útvonal zárt sorban beépített szakaszai. Az lett a

12 ■ Első megjelenés: 2005.

13 ■ „Bukovics Gyula tagja volt annak a fiatal építésznemzedéknek, amely a Sugárút, a későbbi Andrassy út kiépítésében oly tevékeny szerepet játszott. A neoreneszánsz palotákkal és villákkal szegélyezett út számos épületének tervezése fűződik a nevéhez, így a 16. (Loisch-ház, 1881), 27., 45. (Karpéles [Karsai] Albert háza, 1879–80), 87–89. (Hübner Ferdinánd háza, 1885), 92–94. (Hübner Ferdinánd háza, 1883–84), 95. (Kemény David és Desényi József háza, 1882), 113., 118. és a 119. (ép. 1883) számú épületeké.” Sisa József: A turai Schossberger kastély az újabb kutatás tükrében. *Ars Hungarica*, 34 (2006), 1–2. szám, 266. old. Bukovics Andrassy úti épületeiről továbbá: Bugár-Mészáros Károly: Bukovics Gyula és a Kossuth téri minisztérium épülete. In: Csáki Tamás et al. (szerk.): *Budapest neoreneszánsz építésze*. Budapest Főváros Levéltára, Bp., 2009. 189–204. old. (Tanulmányok a 2008. november 18-án a BFL-ben rendezett konferencia anyagából).

14 ■ Unger Emil és Ybl Miklós alkotása. Ez volt az első megépült tömb.

veszte, ami a legnagyobb értéke volt: a kert. Néhány év alatt szuburbánus negyedből városi kötelékbe vont övezet lett, a házak körül elfogytak a telkek, a közterületekről pedig lassan kikopott a zöld.¹⁵ A szerző visszatérően foglalkozik a környezettel, a köztéri fákkal és – hacsak módja van rá – számba veszi a magánkertek növényeit is, amelyekről kevés az eddig fellelt forrás. A Knorr-Hopp-villa kertje, amelyről tudósításokból és fotográfiákból valamelyes kép alkotható, kivételnek számít. A kelet-ázsiai gyűjtemény részét alkotó egzotikus növényzetet és kerti műtárgyakat Hopp Ferenc életében több ízben dokumentálták, sőt egészen szokatlan módon – hiszen az alkalmazotknak a legritkább esetben van nyilvános nevük – az egyik forrás a kertész nevét is megemlíti. A városi magánkertekről további kutatásokra van szükség.

VILLAÉPÍTŐ TANÁR URAK

Az Andrássy út két oldala mögött, a területszabályozás során XXXII. csoportként megjelölt telkek első építetői – egy útkarbantartó vállalkozó kivételével – alsó-középosztálybéliek, jórészt tanárok, művészek, szellemi foglalkozást űző emberek voltak. A mindősze hatteleknyi sáv lakóinak és épületeinek nyomát *Az eltűnt városnegyedek* főcím alá sorolt tanulmány kutatja. Gábor Eszter minden valaha itt állt házat, minden valaha itt építkező embert igyekezett adásvételi szerződésekből, építési engedélyekből, tervrajzokból, anyakönyvekből és más, a Budapest Főváros Levéltárában őrzött paksamétából, sajtóhírből számba venni és láthatóvá tenni. Ez az alig kilencoldali fejezet a kötet egyik legszebb erényét példázva, az ingatlancse- rék, át- és ráépítések, ki- és beköltözések sorozatából rajzolja meg az 1880-as években ideköltöző értelmiségi családokat, amelyek azután két évtized alatt végleg kiszorultak innen. Az apró részletek telített jelentéseit kutatva, minden mellékhelyiséget, éléskamrát és szűnít, személyzeti lakóteret, akkoriban rendkívülinek egyáltalán nem mondható istállót, toldalékot szemügyre véve privát történeteket fűz az iratkötegekből. A kötetben mindvégig kitüntetett figyelemben részesített mellékhelyiségek sokszor közlékenyebbek,

15 ■ Ezt a folyamatot külön fejezet tárgyalja *Miként fogyott el a villanegyedből a zöld* címmel.

16 ■ Gál Éva: A rózsadombi villanegyed kezdetei (1880-as – 90-es évek). In: Gyáni Gábor (szerk.): *Az egyesített főváros. Városháza*, Bp., 1998. 242–245. old.

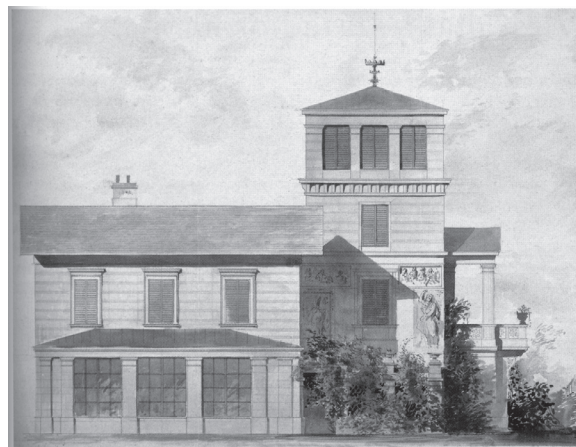
17 ■ „Ő vette vissza a VI. osztályba az egyszer már eltanácsolt Karinthy Frigyeset, akinek ezután VIII.-ban osztályfőnöke és természettanára lett egyszerre. Karinthy mind gyerekkori naplójában, mind a »Tanár úr kérem«-ben megemlékezik róla.” Rudnay Gyula: *Az Eötvös-korszak. Fizikai Szemle*, 1991. 10. szám, 341. old.

18 ■ Volf György nyelvörténész, Pugin Leó franciatanár, Hubatsk Alajos mennyiség- és természettanár, valamilyen a középiskolai tanári pálya mellett jelentős tudományos életművet is alkottak. A századfordulóig alig közművesített, s csak az 1960-as évek után belterületesezett Rózsadombon az alsó-középosztálybéliek, köztük a tanárok néhány évtizeddel tovább őrizték meg villatulajdonos státuszukat. Vö. Gál: *i. m.* 243. old.

19 ■ Az Operaház ekkor még csak épülőfélben volt.

mint a ritkábban átalakított reprezentatív és lakóterek. Az 1860-ban megnagyobbított Polgári Lövédele kapcsán például (mai Városligeti fasor) milyen sokatmondó, viselettörténeti kontextusban pedig komoly képzelőerőt kívánó adat, hogy a táncterem mellé toldalékként elhelyezett „Retirade” az uraknak négy, a hölgyeknek csupán két fürkét tartalmazott.

Ebben a XXXII. számmal jelzett Városliget környéki historiában a tanárok a főszereplők. A fejezet címe Gál Éva néhány évvel korábbi, a Rózsadomb első

Feszl Frigyes villaterve ismeretlen helyre, MOL

telepeseiről írott munkájára, amelyben a városból Budára költöző, ott házakat építő középiskolai tanárokat is bemutatott.¹⁶ Közös szereplőjük is akadt az 1879-ben a Lendvay utca sarkán négyszobás házat építető, majd 1893-ban a Zárda utcába átköltöző Müller József, a *Tanár úr kérem* fizikatanára¹⁷ személyében. Karinthy Müller tanár urának városligeti földszintes háza nagyjából ugyanarra a sorsra jutott, mint a többi környékbeli: az újabb és újabb tulajdonosok mind nagyobb alapterületű s magasabb házat építettek a helyén.¹⁸ Gábor Eszter ebben a fejezetben is olyan emberi sorsokat hoz felszínre a feledésből, amelyekhez foghatóokra – memoárok híján – csak elszánt nyomolvasó lelhet. Ódry Lehel, a Nemzeti Színház baritonistája¹⁹ 1879-től 1885-ig élt itteni házában. Példásan megkutatott szerteágazó ingatlanügyei (a mondott időszakban a Svábhegyen is építkezett, s városszerte ingatlanokat adott-vett), szövevényes szerelmi és családi viszonyai egy XIX. század végi neves előadóművész egzisztenciális problémáit, kevésbé normakövető magánéletét és művészi státuszának sérülékenységét is jelzik. Az első itteni villák alaprajzi rekonstrukciója arra is alkalmat ad a szerzőnek, hogy a korszak tisztálkodási szokásrendjével kapcsolatos változásokat regisztrálja. A korai időszakban a testéből élő Ódry Lehel villájának volt csak belső fürdőszobája, egy további az 1890-es bővítéskor létesült Pugin Leó franciatanár házában. Gábor Eszter majd minden városligeti villában keresi a fürdőhelyiségek nyomát, erre utaló jeleket azonban a XIX. század utolsó éveitől

ról alig talál. A Bajza utcai Feszty-villa aprólékosan feltárt építéstörténetének beszédes mozzanata, hogy magának Jókai Mórnak – s a nagy házat vivő Feszty Árpádnak – is csak a második építési periódusban, 1894-ben lett fürdőszobája.²⁰

AZ EPRESKERT

Jókai hiányzó fürdőszobájának kérdése átvezet bennünket az epreskerti művésztelepre. Az erről szóló fejezetet Gábor Eszter két korábbi, más-más rendeltetésű szövegéből alkotta meg.²¹ A tizenkét éves eltéréssel született, különböző igényű és metodikájú írások egybeépítésével egyfajta „mitológikus topográfiát” teremtett. Parafrazeálva magát a szerzőt, a címe lehetne ez is: „Miként fogyott el a műterem a művész alól?”

Az itt tárgyalt épületek lakóit – ismert, a nyilvános térben reprezentált embe-
rekről lévén szó – nem a homályból kellett felidéznie. A kultikus tisztelettel övezett foglalkozást űző szereplők privát tereikben is a nyilvánossággal számolva éltek.

Amagánlakást és a munkahelyet egyesítő, publikus, félprivát és privát terkekből álló epreskerti műteremház koncepciója az alkotás misztériumába és a művész személyes aurájába való beavatást rendszeresen igénylő társadalmi környezetben közüggé válhatott. A telepjelleg valószínűleg nemcsak a jó érdekérvényesítő, egymás környezetét preferáló művészeknek tűnhetett vonzónak, hanem az alkotás titkait fürkészni vágyó közönség szemében is ésszerű, anyagi támogatásra érdemes megoldásnak tetszhetett. Megjegyzendő, hogy ebben az időben a műtermek mellett a személyes és szakmai relikviákkal berendezett írói dolgozószobák is spektakulumként működtek.²² Így, bár az Andrassy útnak és környékének telkei kezdettől fogva piaci viszonyok közt cseréltek gazdát, az Epreskertnek nevezett övezetben a rangosabb képzőművészek az 1880-as évektől kedvezményes áron juthattak építési parcellákhoz. A szerző a művésztelep²³ egykori házainak tervezési és kivitelezési periódusait követve, a pusztulás fázisait rögzítve, az elvándorló lakóikat számba véve a művészettel és a művészekkel kapcsolatos mítoszokat, a művészkultusz változó kontextusait is elemzi.

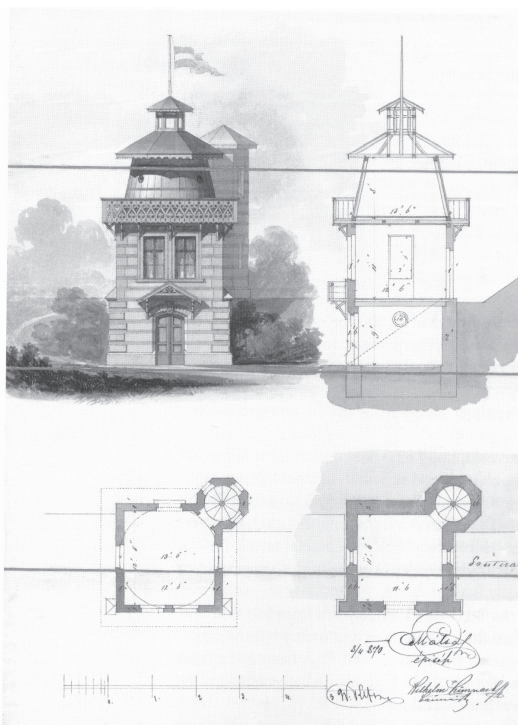
A már rég nem álló műteremházak tudományos metodikával végzett feltárása során Gábor Eszter, egyedülállóan érzékeny „szerkezetolvasó” képességének köszönhetően, a lakó körvonalait is rávetíti a térre. Az alaprajzokból és a szerkezetekből kibontott ter-
rekben azt kutatja, hogyan lakták őket, miképp dolgoztak bennük. A modelleknek épült külön feljáró és a közvetlenül a műterembe vezető vetkőző fürke

más művészi tematikára valló térelem, mint a műteremmel egybenyló istálló, amely ez esetben a „birkapiktor” Pállik Béla festészetének irányait jelzi. A szerző Konek Ida műteremházának tereosztásából nemcsak azt olvassa ki, hogy a művész – erre utaló térjel hiányában – aligha dolgozott élő modell után, hanem azt is, hogy nagy fogadószoba nem lévén a házban, bizonyára elvonultan élt ebben a mozgalmas Epreskerti környezetben.

HOMMAGE À SZÁLETLI

A kötet szellemi centrumában egy olyan épületegyüttes áll – a Városligeti fasor 1800-tól 1873-ig épült nyaralói –, amelynek elemei, néhány felismerhetetlenségig átépített nyaraló kivételével,²⁴ már a XIX. század végére nyomtalanul eltűntek. A mai fasori vil-

lák és intézmények a századforduló környékén épültek az egykori nyaralók helyén. Az elsüllyedt házakat és környezetüket a születés, keletkezés, elhasználdás és elenyészség összes fázisában föltáró munka volta-

Máltás Hugó zugligeti villaterve Heinrich Ferenc számára, 1870, BFL

20 ■ Vajon hova jártak fürdőbe az itt lakók? Legközelebb a termálvízre épült Artézi fürdő volt, amely egészen 1916-ig, a Szechenyi fürdő megépüléséig működött.

21 ■ *Művészettörténeti Értesítő*, XXXIX (1990), 1–2. szám, 22–69. old. Hadik András és Radványi Orsolya (szerk.): *Művészek és műtermek*. Ernst Múzeum, Bp., 2002. 30–43. old.

22 ■ Vö. Kalla Zsuzsa: A dolgozószoba mint műalkotás: Jókai Mór budapesti otthonának tárgyi világa. *Budapesti Negyed*, 15 (2007), 4. szám, 305–332. old.

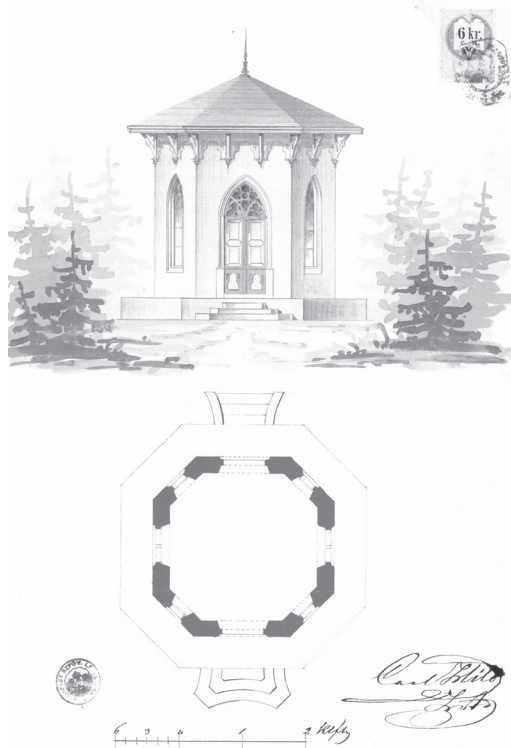
23 ■ Három, erősen átalakított épület maradt fenn, és a ma is Epreskertnek nevezett egykori mesteriskola (201. old.)

24 ■ 1870 előttről egyetlen, az 1870–1873 közötti időből kettő (103. old.)

25 ■ A „mulatóka” kifejezés elég homályos. Gábor Eszter nyitva hagyja az értelmezést. Jókainál kerek, tornyos kilátó. Egy 1934-es Fővárosi Közgyűlési jegyzőkönyvben, a tabáni bontások kapcsán még használják a fogalmat: „Minden telken csak egy épület emelhető és a főépületen kívül legfeljebb tíz négyzetméternél kisebb alapterületű mulatóka létesíthető.” Közgyűlési jegyzőkönyvek, 1934. július 6. <http://archivportal.arcanum.hu/>

képp a hiány építészettörténete. Mivel a régészeti feltáró és leletemző módszerek a beépített utcán szóba sem jöhetnek, s a mai fasor kevés térbeli támpontot nyújtott ennek az elveszett téregyüttesnek a rekonstruálásához, a kutatónak nem maradt más reménye, mint a levéltár, a tervtár és a térképtár. A XIX. század első évtizedeitől a pesti polgárság helybéli nyaralóhelyévé vált Stadtwaldchen Allée 1838 előtti periódusáról még papíralapú forrás is alig maradt, mivel az árvizet megelőzően a külterületi építkezésekhez nem kellett engedélyt kérni. Ebből az időszakból Gábor Eszternek hét épületet – kerti pavilont, villát és villaszerű építményt – sikerült kimutatnia a telekkönyvekből, „városvezető könyvecskéből” és térképek alapján. Közülük az egyik egy időben Széchenyi István tulajdona volt. Titkárához, Tasner Antalhoz írott sürgető leveleiből ítélve, a kert s benne néhány, a figyelmét felkeltő fa megszerzése fontos volt a gróf számára. A kerttulajdonosok polgári környezetében rangrejtve (Széchenyi stróman közvetítésével vette meg a telket) megjelenő arisztokrata vásárló – bár aligha időzött itteni fái alatt – a terület tekintélyének emelkedését jelzi.

Az árvíz utáni évektől már az építési engedélyek is a kutató rendelkezésére álltak. A Fővárosi Tervtárban módszeresen, helyrajzi számról helyrajzi számra haladva összegyűjtött tervanyagra támaszkodva, a vil-

A Tabermann-pavilon tervrajza, Hild Károly, talán Gerster Károly vagy Frey Lajos, Városliget, 1857, BFL

szkj/opt/a100322.htm?v=pdf&q=WRD%3D%28mulat%F3ka%29&a=list

26 ■ Gábor Eszter: Czobor Béla háza a Lendvay utcában. In: Berecz Ágnes – L. Molnár Mária – Tatai Erzsébet (szerk.): *Nulla dies sine linea. Tanulmányok Passuth Krisztina hetvenedik születésnapjára*. Praesens, Bp., 2007. 31–40. old.

27 ■ A fiktív tér, jelesül egy XIX. század végi terézvárosi ház térbeliségének körvonalai a kollektív emlékezetben: Nádas Péter *Párhuzamos történetek* című regényében az *Egy úri ház* című fejezet (Jelenkor, Pécs, 2005. I. köt., 49–90. old.) a szépirodalom sajátos eszközeivel keresi a ház alakzatában az építészeti és a lakókat, a külső környezet enyészetében a belső széthullását. Az Oktogon sarkára montírozott, 1881-ben épült, részletekbe menően megkonstruált eklektikus házról írott szöveg a magyar irodalom talán legszebb építész- és épületportréja.

28 ■ Assmann szerint az emlékezés alakzatai megkívánják, hogy egy bizonyos helyhez kapcsolódva öltsenek alakot, és meghatározott időponthoz kötődjenek a felidézésük. Vö. Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz, Bp., 1999.

lákát és a velük szorosan összetartozó melléképületet, különös rendeltetésű tereket, alkóvokat, járatokat, toldalékokat, szaletlit és üvegházat, árnyékszékeket, az étkezési és a tisztálkodási rituálékhoz kapcsolható térképleteket, továbbá majorságokat, „mulatókát”,²⁵ lövöldét és színházat feltáró épülettípusológiai analízis nagyszabású, módszertani tekintetben is mintaadó művet eredményezett. Az eredeti tárgyak aurájának

megsemmisülése ellenére, a forrásokból nyert adatok között átjárásokat, hidakat, kötődéseket keresve sikerült a feledésből visszahozni és intenzitással átítatni egy régiót, bejárhatóvá, bebarangolhatóvá tenni egy eltűnt szellemi tájat. Képletesen szólva: ha valaki ezen a környéken 1803 és 1880 között arrébb rugdosott egy göröngyöt, azt Gábor Eszter beleírta a könyvébe. Egy mellékszálért is bármikor lehajolt.

Közjátékokat illesztett be, apró történetek után indult. Így került a kötetbe a Liedemann–Zsigmond család 1800-tól 1893-ig követhető fasori jelenlétét, egész működését megrajzoló történet, s benne a már említett kútúr Zsigmond Vilmos. E mellékszál mellékszálába szövődő fonalat követve a szerző sort kerít arra is,

hogy egy gyermektelen házaspár kínjairól és gyermekhez jutásáról beszámoljon (Jármay Vilma története). Más alkalommal, egy rég lebontott Lendvay utcai ház tulajdonosának ismert életviteléhez nem illő tervtári rajzai fölött töprengve talált rá az építető, Czobor Béla régész, egyháztörténész, fölszentelt pap vele élő tíz gyermekére és édesanyjukra. A bámulatba ejtően szép történettel a szerző Passuth Krisztinát köszöntötte születésnapján,²⁶ s ebből a talált tárgyól lett később *Az Andrássy út körül* egyik fejezete. Gábor Eszter, könyvéből kiteszően, rájött arra, hogy az építészettörténetben is az ember a legérdekesebb.

A Fasor-övezet 1870 előtti hálózatait megrajzoló olyan komplex várostörténetet alkotott, amelyben a részletekből szőtt matéria a dolgok közötti mélyebb kapcsolatokat mintázza. Jan Assmann-nal szólva: a fiktív²⁷ és a valóságos terek kijelölésének, elhatárolásának, összekapcsolásának, bárminemű számbavételének meghatározó része van a kulturális emlékezet és az önazonosság keresésének bonyolult folyamataiban.²⁸ A városligeti montázs e tekintetben is az utób-

bi idők nagy teljesítményeinek egyike. S ezen a ponton a könyv címének retorikai paradoxonja is kisimul. Az ábrázolt *locus* nem *Az Andrássy út*, hanem a *körül*. És a *körül* mindaz, amit az emlékezés aktusai az „út vonalán” elhelyeznek – diszciplínákon innen és túl.

Csak remélni lehet, hogy az Andrássy út és környékének történeti feltárásában lesz még lehetőség efféle módszertani bravúrokra. Ha arra gondolunk, hogy a bécsi Ringstraßenak az 1960-as években megkezdett kutatása 1986-ban egy 11 kötetes, összefoglaló alapmunkának tekinthető monográfia publikációjával zárult,²⁹ teendő van bőven. Gábor Eszter, a kötet lezárása óta közreadott munkáiból³⁰ ítélve, már írja *ennek* a könyvnek az Andrássy útról szóló fejezetét.

MARGÓRA

A mintegy félszáz oldalnyi hivatkozásban közölt szerzői megjegyzések további olvasatokat nyújtanak arról, amiről a szövegben szó van. A bekezdésnyi kommentárok önmagukban számtalan, visszalapozásra készítő finom talányt, regényes mozzanatot, levéltári kincset rejtenek. Gábor Eszter az előszóban melegen ajánlja kötet végi jegyzeteit (10. old.). A függeléként tördelt formátum azonban sajnos megfosztja az olvasót attól, hogy ezeket a fősodron kívül esőnek ítélt, rendkívül színes és informatív szubtextusokat együtt lássa a főszöveggel. Különösen azokat a hivatkozássorokat volna jó a szövegek mellett, s nem mögöttük olvasni, amelyeket a szerző az utolsó megjelenés óta frissített. A *Budapesti Schiffer-villa* című tanulmány hivatkozásai között például rengeteg az új közlés, adat, reflexió és apró történet, amelyet így nehéz kibogarászni.³¹

A kötetben reprodukált térképek méretük folytán alkalmatlanok arra, hogy bármit is alátámasszanak a szöveg állításai közül.

A Városligeti fasor épületeinek, többszörösen osztott telkeinek azonosítása, egyeztetése a mai számzásokkal szinte lehetetlen feladat. Van ugyan a kötet végén egy mutató, de hiányzik a mai állapotokra is kiterő, teljes körű, esetleg képekkel is megtámasztott házszám-konkordancia.

A főszövegben szereplő utcanév-változatokról is hasznos volna egy összegző lajstrom a kötet végén. A legzavaróbb a keveredés az 1879-től Kmetty utca (a könyvben így szerepel), 1985 óta viszont Kmetty György utca körül.

A kötet valamennyi, az Andrássy úton tervezői munkát végző építész nevét és itteni műveit mellékletben közli. Ebből kiderül, hogy például Freund Vilmos egymaga tíz épület alkotója. Egyikük a Wahrmann-ház,³² amelynek építtetője a magyar zsidó közösség egyik jeles közéleti személyisége, a magyar országgyűlés első zsidó vallású képviselője, Wahrmann Mór. A *zsidó Budapest* című tanulmánykötetből³³ tudjuk, hogy a Sugárút létrejöttében milyen óriási szerepet játszott a budapesti zsidóság, s különösen ennek legfelső, vagyonosabb rétege. A kulturális asszimilá-

ció és a hivatalos befogadás lassú folyamataiban az elegáns új út a zsidó reprezentációs törekvéseket is szolgálta. Az eredeti háztulajdonosoknak mintegy 60 százaléka volt zsidó. Az építészek között is többen zsidók voltak, így Kallina Mór, Quittner Zsigmond és Freund Vilmos. Nem volna haszontalan egy következő körben az Andrássy utat majd eme asszimilációs törekvések tükrében is bemutatni.

A szociális lelkiismeret, a közös ethosza kétségkívül áthatotta a *Gründerzeit* elitjének legjobbait. Az Andrássy úton házat vásároló pénzarisztokraták, nagypolgárok, iparbárok közül sokakat foglalkoztatottak a szociális szakadék problémái, s többen alapítói és támogatói voltak az 1870-es évek végén megalakult Hajléktalanok Menhelye Egyletnek is.³⁴ Az első menhely épületét Feszty Adolf, a továbbiakat Schubert Ármin tervezte és kivitelezte – mindketten ezen a környéken éltek. Felmerül a kérdés, vannak-e közös motívumok a két végleten? Az Andrássy úti környék építészeinek és a háztulajdonosok első nemzedékének itteni lakótereit és az általuk létrehozott menhelyek, segítő intézmények építészeti, belsőépítészeti relációinak a mindkét pólusra kitekintő analízise talán érdekes eredményeket hozhat.

Az Andrássy út városrendezési döntésnek köszönhető létét. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa egy addig kevésbé beépített, elhanyagolt területen jelölte ki a leendő útvonalat – összesen 219 ingatlant sajátítottak ki, a belső szakaszon zömmel földszintes házakat, a külsőn nagyrészt lazán beépített telkeket. Az Oktogon és a Városliget között mindössze 34 házat kellett lebontani.³⁵ Ezeket a szakaszokon nem voltak értékes építészeti együttesek, illetve komolyabb városszövegek, amelyek a kutatót a korábbi állapotok feltárására inspirálták volna. Maradt-e építészeti nyoma a megelőző korszaknak? Hidvégi Violetta egyetlen ilyen említ,³⁶ de írásának figyelme nem terjed ki az Andrássy út egészére. Az 1853-ban épült 30. számú ház némi átalakítással, de megúsza a Sugárút érdekében elrendelt bontásokat. Amennyiben egyedül maradt itt a régebbiek közül, mindenképp monográfusi figyelemre méltó, kivételes hely.

A majdhogynem üres területre skiccelt, hozzárendelésnek, nem pedig átrendezésnek szánt útvonal épp a bontások mértékében tért el legfőképp a mintájául szolgáló, nagy kiterjedésű középkori és barokk negyedek lerombolásával kialakított *Avenue des Champs-Élysées*-től. A Második Császárság idején végrehajtott párizsi városrendezési koncepció a magát *artiste démolisseur*-nek, lebontó művésznek nevező, valójában technokrata Georges-Eugène Haussmann és megbízója, III. Napóleon közös műve. Haussmann magyarországi hatása nem annyira a Sugárúton, mint inkább az 1871-es árvíz után újjáépített Szegeden, illetve a századfordulós pesti belváros prokuszteszi átszabásában mutatható ki.

A sugárúti és a párizsi építkezéseket egybevetve adódik még egy számottevő, a korrupciós léptéket illető különbség. Gábor Eszternek egész fejezetnyi (*Az*

információ értéke, Andrassy és Csengery telekvásárlásai) mondandója van a döntéshozók telekügyleteiről. Az Haussmann-irodalom³⁷ ugyanakkor megegyezni látszik abban, hogy az élete utolsó tíz évében visszavonultan, prefektusi járandóságából élő Haussmann e tekintetben feddhetetlen volt. A száműzetés éveiben a párizsi sugárutakon korzózó Andrassy mégsem hozta haza a *Champs-Élysées*-t. □

29 ■ A Renate Wagner-Rieger szerkesztette sorozatról lásd Winkler Gábor recenzióit. *Építés-Építéstudomány*, 1978. 3–4. szám, 453. old. és 1986. 3–4. szám, 453. old.

30 ■ Tételek a Neoreneszánsz építészet Budapestén c. kiállítási katalógusban. (Részletezve lásd Gábor Eszter bibliográfiája. Összeállította Bardoly István.)

Kolbenheyer Ferenc építész, *Művészettörténeti Értesítő*, 58 (2009), 2. szám, 181–222. old.

31 ■ Csakis a jegyzetekből tudhatjuk például, hogy az egyik Schiffer unokának nemrégiben nyoma veszett, a kofferjába pakolt Kernstok-féle üvegablak táblákkal együtt.

A Schiffer-villa történetéhez tartozik a szerző futólag, egy épületbejáráson elejtett megjegyzése is, amely arra enged következtetni, hogy Schifferéknek négy lányukon kívül volt egy mentálisan sérült fiuk is, akit a villa egyik szobájában, a nyilvánosság elől rejtgetve neveltek. Gábor Eszter a villa eredeti terelosztásának rekonstrukciója során lokalizálta azokat a helyiségeket, amelyekben a fiú és gondozója élhetett. A szégyellt gyermekről szóló adat, mentalitástörténeti jelentőségén túl, Rippl-Rónai József *Schiffer Miksánét lányaival* ábrázoló pannójának ikonográfiáját is egészen más fénytörésbe helyezi.

32 ■ Andrassy út 23.

33 ■ Komoróczy Géza at al. (szerk.): *A zsidó Budapest. Emlekek, szertartások, történelem, I–II.* Városháza – MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Bp., 1995. I. köt., 319–323. old.

34 ■ Rieger György, Andrassy út 118.; Klösz György, Városligeti fasor 49.; Herzog Péter, Andrassy út 93.; Megyeri Krausz Izidor, Andrassy út 12.; Leipziger Vilmos, Nagy János (Benczúr) utca 7.; Schubert Ármán, Epreskert–Lendvay sarok (elpusztult); Del Medico Ágoston, Andrassy út 13.

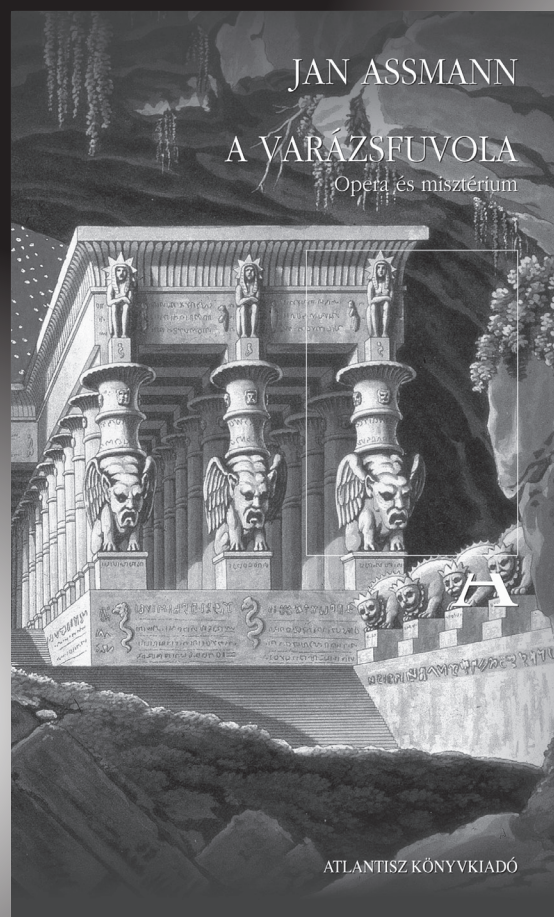
Az Egyletről: Dömsödi Balázs: A menhelyektől a minta-építkezésig. *Korall*, 2001 (ősz–tél), 94–113. old.

35 ■ Farbak Péter: A város kiépülése – A Főváros régisége, 1780–1940 – Közterek és Magánterek. In: *BTM Kiscelli Múzeum*. Katalógus, Bp., 2004. 85. old.

36 ■ Hidvégi Violetta: Adalékok a terület beépítéséhez 1808–1873. In: Kemény Mária (szerk.): *Kísmező, Nagymező, Broadway*. Múcsarnok, Bp., 2009. 44. old.

37 ■ Eric Hazan: *The Invention of Paris: A History in Footsteps*. Verso, London, 2010. Az Haussmannra vonatkozó irodalom összefoglalása: Nicholas Papayanis: *Planning Paris before Haussmann*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2004.; Howard Saalman: *Haussmann: Paris Transformed*. George Braziller, New York, 1971.

ATLANTISZ KÖNYVKIADÓ

ATLANTISZ KÖNYVSZIGET

1061 Budapest, Király utca 2., Anker Ház

Tel.: (36 1) 267 6258

E-mail: atlbook@t-online.hu

www.atlantiszkiado.hu

A BŰNÖS ÉS AZ ÁLDOZAT

AVAGY A POSZTKOMMUNIZMUS TOTALITÁRIUS NYELVE

ZOMBORY MÁTÉ

James Mark:

The Unfinished Revolution

Making Sense of the Communist Past
in Central-Eastern Europe

Yale University Press, New Haven – London, 2010.
344 old., \$ 65

Ez az *oral history* megközelítésen alapuló kötet voltaképpen nem a múlttal foglalkozik, hanem jelenkortörténettel – s ez az emlékezetkutatásokhoz közelíti. Érdekes tehát nem egyszerűen történeti munkaként olvasni, hanem olyan kísérletként, amely a múltból szóló megszólalások intézményi-kulturális kontextusát is figyelembe veszi. Ez persze önmagában még nem rendkívüli. Az már sokkal inkább, ahogyan a szerző az 1989 utáni kelet-európai régió emlékezetpolitikai sajátosságait figyelembe véve meghatározza ezt a kontextust. A térséget érintő emlékezetkutatások a kilencvenes években a nemzeti emlékezet rekonstrukciójával foglalkoztak elsősorban, és később, amennyiben az emlékezés nemzetek feletti meghatározói kutatási kérdéseket szültek, akkor azok leginkább a nemzeti emlékezetek összehasonlítására, illetve az „európai emlékezetre” vonatkoztak. A mai helyzetet – még mindig e térséget szem előtt tartva – talán azzal a kettősséggel lehetne szemléltetni, amely egyfelől a globalizálódó emlékezetpolitika fejleményei iránti érdeklődésben, másfelől a regionális sajátosságok iránti igényben mutatkozik meg. Míg a nemzetiemlékezet-kutatási megközelítések, élükön a *lieux de mémoire*-ral, lehetőséget adtak a helyi sajátosságok tudományos igényű vizsgálatára, és ezáltal az emlékezetkutatási szintéren is helyet követelhetek maguknak, manapság egyre nehezebbnek tűnik a múltra irányuló kutatásnak a helyi sajátosságokat kiemelő körülhatárolása. Az emlékezetkutatás kulcsfogalmai ma már nem a nemzeti emlékezet konstrukciója vagy a történelem és emlékezet viszonya, hanem a történeti katasztrófa, a tanúságtétel, az áldozat, a trauma és az igazságszolgáltatás. A múltból szóló beszámolókat elsősorban a személyes megélés, főként a szenvedéstapasztalat hitelesíti, márpedig az emberi fájdalomnak feltehetően nincsenek földrajzi-kulturális változatai (artikulációjának ellenben annál inkább). Ehhez járul hozzá a történettudomány politizálódása és közhasználatra, ami megvonja tőle a múlt objektív ítélőszékének társadalmi szerepét.¹ A múlt és

a múltkutatás kelet-európai sajátosságait célzó konferenciák és kötetek jól példázzák a kettősségből fakadó igényt a nemzetállami határokon átívelő politikai és kulturális emlékezeti fejlemények, illetve a helyi szereplők közötti összefüggés kialakítására.

James Mark éppen erre törekszik, amikor történeti-regionális keretben vizsgálja a múlt reprezentációjának mai problémáit. Könyve fókuszában a kommunista múlt kriminalizálása és a múltnak az áldozat pozíciójából való reprezentációja áll, ahogyan ez megmutatkozik a nyilvános-intézményes és az egyéni emlékezetpolitikák interakciójában. Ennek megfelelően a hét fejezetre tagolt könyv két részre oszlik: az első az 1989 utáni új emlékezeti kultúra rekonstrukciója, a másodikban pedig a személyes történetek kerülnek sorra. Az összesen 118 interjú kétharmada Magyarországon, egyharmada pedig Lengyelországban és a volt Csehszlovákia területén készült. Bár az egyes fejezetek több témában és több korábbi kutatás eredményeként megírt esettanulmányokként követik egymást, a közös kérdésfeltevés határozottan a monográfiához közelíti a kötetet.

A szerző tudatosan elhatárolódik a kommunista múlttal foglalkozó, hagyományos *oral history* kutatóktól, amelyek az interjúkészítést egyfajta „igazságeljárásnak” tekintik, amikor az államszocialista időszak valóságát többnyire a korábban elfojtott, a nyilvánosságból kizárt társadalmi hangok megszólaltatásával kívánják feltárni. Ehelyett a múltból szóló történetek igazságkritériumaira kérdez rá. Mennyiben és hogyan befolyásolja az államszocialista rendszerek kelet-európai bukása után kialakult politikai és kulturális rend azt, hogy mi mondható el a kommunista múltból, hogy hogyan alakul a múlt igazsága? A válaszhoz az emlékezetpolitikai küzdelmekben nemcsak a részt vevő egyéneket kell figyelembe venni, hanem a múltból szóló nyilvános diskurzusokat is. A kérdés tehát az, hogy az 1989 utáni nyilvános emlékezetdiskurzusok előírta, morálisan és politikailag helyénvaló eszmék hogyan ütköznek össze a múltbeli tapasztalatokkal, hogyan végződhetnek a konfliktusok a múlt intézményesen előírt narratívái és az egyéni visszaemlékezések között.

A kérdésfeltevés kényszerűen előtérbe tolja a közelmúlthoz fűződő társadalmi viszony mind regio-

¹ ■ Lásd pl. Pierre Nora észrevételeit csaknem két évtizeddel a *Les lieux de mémoire* után Pierre Nora: Recent History and the new dangers of politicization. <http://www.eurozine.com/pdf/2011-11-24-nora-en.pdf>

nális, mind kontinentális tekintetben meghatározó sajátosságait. Mark komoly kísérletet tesz egy valóban regionális perspektíva kialakítására, túllépve a megszokott, országok szerinti vizsgálódáson. Úgy kell számba venni – a téma szempontjából különösen lényeges – történeti múlt, illetve a hozzá való viszony regionális hasonlóságait, hogy eközben feltételezzük: a térség társadalmi egy univerzális fejlődési pályát példáz, jellemzően a „kommunizmusból a demokráciába történő átmenet” formájában. Mark esetenként bravúrosan illeszti nemzetek feletti kontextusba a múlt felett zajló helyi küzdelmeket, amely kontextusnak a legjelentősebb tényezői ebben az időszakban az európai integrációt normalizáló nyugat-európai államok és európai-transzatlanti szervezetek.

Mark szerint a térségben a kilencvenes évek közepétől fokozatosan uralkodóvá váló emlékezetpolitika nem azért idézi fel a távolba vesző múltat, hogy megerősítse, illetve kifejezésre juttassa a hatalmát felette, hanem azért, hogy rámutasson tovább élésére a jelenben, és szembeszálljon vele. Azért mozgósít, hogy végérvényesen le lehessen zárni a múltat. Új diskurzusról van szó, „amely szerint a nehéz múlt olyan kollektív tapasztalatokból áll, amelyekkel szembe kell nézni, és amelyeket le kell küzdeni ahhoz, hogy egy társadalom igazán demokratikus legyen” (xv. old.). E jobboldaliként azonosított, a történeti emlékezet középpontba helyező politika retorikájában újratemti az 1989 előtti antikommunista küzdelmet. Egyrészt azt állítja, a (volt) kommunisták jelenléte a politikai és gazdasági életben annak bizonyítéka, hogy a rendszert nem sikerült legyőzni. Másrészt átformálja a rendszerváltás előtti ellenállás emlékezetét, önmagát az egykori antikommunista ellenzék egyedüli és igaz örököseként mutatva be. Ezzel párhuzamosan az 1989 előtti kommunizmusellenesség (az utódpártok esetében az antisztálinizmus) örökségéből kizárja a baloldali erőket, amelyeket az ellenséggel, az egykori ellenállás elnyomóival, illetve kollaboránsaikkal azonosít. Mark a Szolidaritás Választási Akciót középpontba állító lengyel, illetve a Fideszről szóló magyar politikatörténeti példán mutatja be, hogyan „lepleződött le” a második szabad választáson kormányzati hatalomra kerülő baloldal mint valójában a kommunisták visszatérése, illetve folyamatos jelenlétének bizonyítéka. Így lesz Magyarországon 1989 az 56-os forradalom beteljesüléséből elárulásává, Lengyelországban pedig a Szolidaritás győzelme valójában bukása jelképévé. A politikai program egyértelmű: be kell fejezni a forradalmat, azaz a kommunistákat végérvényesen ki kell zárni a közéletből. Ebben a politikatörténeti keretben az utódpártok képviselőinek csak az a szerep juthat, hogy a forradalom befejezettségét, ezzel önmaguk legyőzését bizonygassák. Keveset hallani a nem jobboldali antikommunizmus kudarcáról, az anti-antikommunista programról, amely viszont az új jobboldali kommunizmusellenesség eljárásait rokonítja az állampárti rendszer módszereivel.

1. PERMANENS FORRADALOM

Mark ennek az új emlékezeti kultúrának az értékkesztését azokban az intézményekben vizsgálja, amelyek a múlt értelmezésével és emlékei átadásával foglalkoznak. A múlthoz fűződő viszony morálisan helyes és politikailag követendő változatát előíró műhelyekben együttműködik a hagyományos értelemben vett politika és a tudományos szakma. A szakmai-politikai együttműködést a történelmi narratíva alakításában Mark a tudományos intézményi szereplőkkel, többek között történészekkel, muzeológusokkal, kurátorokkal, régészekkel, levéltárosokkal készített interjúk alapján elemzi. Az intézmények közül talán a történészbizottságok és a nemzeti emlékezet-intézetek esetében a legnyilvánvalóbb a felülről kezdeményezett „narratívaátalakító” tevékenység. Ennek megfelelően a romániai elnöki bizottság és a jelentős nemzetközi visszhangot kiváltó lengyel Nemzeti Emlékezet Intézete működésével foglalkozik a könyv második fejezete. Mivel nincs mindennapi tömeges tapasztalat a forradalmi szakadástól a két rendszer között, ezen intézmények dolga – az igazság feltárása mellett – elsősorban az, hogy tudatosítsa a szakítást az állampárti rendszerrel, és erősítse az azonosulást az új rendszerrel azáltal, hogy az „átmenetet” mint a bűncselekmények sorozataként értett kommunizmustól a liberális demokráciáig és benne az emberi jogok érvényesüléséig vezető utat mutatják be. „A forradalom befejezése itt hivatalos testületek felállítását jelentette – írja –, amelyek a múlt új, liberális értelmezéseinek államilag támogatott terjesztésével segíthették elő a kommunista mentalitás felszámolását.” (31. old.)

A kommunista múltat ábrázoló múzeumi helyekkel két fejezet foglalkozik. Mark megismertet a máramarosszigeti egykori politikai börtönben berendezkedett intézmény, illetve a budapesti Terror Háza esetével, majd szóba kerül a magyarországi Szoborpark és a litvániai Grūtas Park, végül röviden az a kevés nemzeti múzeumi kiállítás (Bukarest, Riga, Budapest), amely a kommunizmus reprezentációjával foglalkozik. A szerkesztési elv itt a múzeumi bemutatás tipológiája lehetett, míg a másik, szintén múzeumokkal foglalkozó fejezet rendező elve a földrajzi volt. Itt Mark baltikumi intézményeket elemez, az egyik egy volt szovjet politikai börtönben található, két másik pedig az előző fejezet tipológiájába nem beilleszthető „megszállás múzeuma”.

A sokszor egykori politikai foglyok, elítéltek és emigránsok közreműködésével létrehozott kiállítások a forradalom befejezésének programját hirdetve, a múlt kriminalizálásával kompenzálják a kommunizmus áldozatait: ha már a valós jogi felelősségre vonás elmaradt, azaz az egykori „elkövetők” kizárása a közéletből nem történt meg, legalább a kulturális szférában ítéltessenek el. Mark szerint e múzeumok olyan terekként szolgálnak, ahol a korábbi rendszert jobb híján „kulturális bíróság” elé lehet állítani és el-

ítelni. Ebből a szempontból jellemző a Grútas Park esete, amelynek helyszínét a negyvenes–ötvenes évek Gulágjához való hasonlatossága és „szibériai hangulata” miatt választották ki. A sokszor darabokban kihelyezett szobrokat szögesdrótos kerítés és őrtornyok veszik körül, ahonnan a biztonságosan elzárt és ártalmatlanná tett rendszer szemmel tartható. A bejáratnál az olvasható: „Az elnyomó szovjet rezsim tömeges népirtást követett el a litván nemzet ellen.”

Mark szerint „a kommunizmust” reprezentáló kiállításokat azért rendezték be előszeretettel a politikai terror korábbi helyszínein, hogy a kommunizmus politikai elítélése, illetve a „kommunizmus áldozata” eszméjének mind egyéni, mind nemzeti konstrukciója történetileg minél hitelesebb legyen.² Elemzéseiben a hangsúlyt azokra a tényezőkre fekteti, amelyek kikezdi a történelmi hitelességet, azzal nem foglalkozik, hogy az áldozati helyszín és az emlékhelyfunkció³ mennyiben és miképpen kezeskedik újabban a történeti hitelességért a múzeumi reprezentációban. A hangsúly tehát a helyszínek „elfeledett történelmére” helyeződik, arra, ahogy a kommunizmus igazságát archeológiai eszközökkel feltárni igyekvő intézmények hiába keresik a minden kétséget kizáró tárgyi bizonyítékokat. Mindez az „autenticitás előállításába” toroklik: az újjáépített vagy installációként létrehozott kiállítási tér azt ígéri, hogy a látogató megtapasztalhatja, átélheti a múltat úgy, ahogy az valójában megtörtént. Azt a további problémát, hogy a helyszínek sokszor nem kizárólag a kommunista terror, hanem a náci elnyomás miatti szenvedésnek is tanúi voltak, az intézmények különböző stratégiákkal oldják meg. Míg a máramarosszigeti A Kommunizmus Áldozatai és az Ellenállás Emlékhelye (*Memorialul Victimelor Comunismului și al Rezistenței*) elnevezésű intézmény és a litvániai A Népirtás Áldozatainak Múzeuma hallgat a náci ideológia nevében a helyszínen elkövetett erőszakról (csak a szovjet börtönt rekonstruálták), a lett Megszállás Múzeuma és az észti Megszállások Múzeuma a náci és a szovjet uralmat a nemzet idegen megszállásának és elnyomásának összefüggő periódusaként jeleníti meg.

A baltikumi intézményeket bemutató fejezet erőssége, ahogy a lokális reprezentációs stratégiák elemzésekor tekintetbe veszi a nemzetközi emlékezet- és geopolitikai környezetet. Azt vizsgálja, hogy a kettős nemzetközi elvárással szembesülve miképpen viszonyulnak az új antikommunista diskurzus intézményei a fasiszta múlthoz. A nyugati szervezetek az európai integrációs folyamatban az „európaivá válás” feltételül szabták az újonnan csatlakozó államoknak a méltó megemlékezést a holokausztról, ami – elsősorban zsidó intézményi szereplők híján – nem intézményesült. A „méltó” ebben az összefüggésben azt jelezte, hogy nem lehet hősként magasztalni a fasiszták mellé álló antikommunistákat. 1998-ban a balti államokban bizottságokat hoztak létre a náci és a szovjet rendszerben elkövetett bűnök *együttes* vizsgálatára, s ezt a stratégiát alkalmazták később az

Európai Parlamentben is, hogy meggyőzzék a nyugati közvéleményt és döntéshozókat arról, hogy az „európai emlékezetben” egyenlő súllyal szerepeljenek a náci és a kommunista terror áldozatai (a sikert az EP 2009-es határozata hozta meg, amely minden totalitárius rendszer áldozatainak egyenlő súlyú elismerésére hív fel). Jelentős nemzetközi nyomást fejtett ki e téren a Putyin-éra Oroszországa is, ahol egyre inkább a nemzeti-birodalmi büszkeség elemévé vált a megemlékezés a Vörös Hadsereg hősi szerepéről Európának a fasiszmus alóli felszabadításában. A volt szovjet tagköztársaságokban, ahol (Litvánia kivételével) nagyszámú, a kommunista időszakban betelepült orosz ajkú népesség él, mindez a jelenbeli fenyegető orosz imperialista törekvések bizonyítékának tűnik, és kikezdi a nemzeti narratívát. Mark következtetése szerint a holokauszt helyet kapott ugyan a balti emlékezetkultúrában, de úgy, hogy nem veszélyeztesse, sőt inkább alátámassza a nemzet áldozattá válását a kommunista diktatúra idején.

2. POLITIZÁLT ÖNÉLETRAJZOK

A rekonstruált új emlékezeti kultúra – többek között az elemzett intézményeken keresztül – arra készíti az egyéneket, hogy személyes múltjukat az „áldozat”, az „ellenálló”, az „elkövető” és a „kollaboráns” kategóriákban írják újra. A hajlandóságot erre, azaz az új kategorizáció elfogadását az új rendszerek gyakran jobban jutalmazták, mint amennyire a múlt tényeinek megismerését ösztönözték (ez elsősorban az állambiztonsági iratokhoz való hozzáférést szabályozó nemzetiemlékezet-intézetek feladata lett). Lengyelországban például, ha valaki bevallotta, hogy együttműködött a korábbi titkosszolgálatokkal, és kollaboránsnak vallotta magát, elkerülhette a szankciókat – ellenben, ha valakiről kiderült, hogy a titkosszolgálatok alkalmazottja volt, nem korábbi tettei miatt, hanem azért büntették meg, mert hamisan nyilatkozott az erre szolgáló bejelentőlapon.

Mark interjúalanyai számára a személyes múlt újraírását az is ösztönözte, hogy abból az 1918 és 1940 között született generációból kerültek ki, amelynek életében meghatározó volt a szembesülés a kommunista, politizált önéletrajzzal, azzal az előírással, hogy élettörténetükbe szöjék bele a megfelelő ideológiai elemeket. Az életút fontos állomásain tehát lojalitásuk bizonyítékaként nyilvánosan és a helyes módon kellett előadniuk a múltjukat. Ez azért lényeges, mert az 1989 utáni rendszerben ez a generáció ismét politizált önéletrajzi normákkal szembesül, s így az élettörténeti elbeszélések az új, posztkommunista emlékezetkultúra értékei és normái szerint íródnak újra.

2 ■ Vö. Péter Apor: Eurocommunism: Commemorating Communism in Contemporary Eastern Europe. In: Bo Strath – Gosia Pakier (eds.): *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*. Oxford, Berghahn Books, 2008.

3 ■ Erről lásd pl. *Theory, Culture & Society* 29., 2012. January, Special Section: Memory, Community and the New Museum.

A szerző nem áll meg ezen a ponton, hanem felteszi a kérdést, a hegemon és homogenizáló emlékezeti diskurzus szubjektumaként hogyan képes az egyén a stigmatizáló azonosítások visszautasítására, illetve alternatív pozíció kialakítására. Az interjúk elemzésén alapuló három fejezet olyan konfliktushelyzetekkel foglalkozik, amelyekben az élettörténeti elbeszélés a korábbi módon már nem adható elő. Az interjúkban megszólaltatottaknak azonban csak egy része reagál az új diskurzus kényszereire (három esettanulmány magyar interjúalanyok történeteivel korábban már megjelent folyóiratcikk formájában; most kiegészültek lengyel és cseh szlovák történetekkel).

A volt párttagok beszámolóit kézenfekvő lett volna abból a szempontból elemezni, hogyan reagálnak az 1989 után uralkodóvá váló „kommunista bűnök elkövetője/tettese” azonosításra, milyen stratégiákkal próbálják megjeleníteni demokratikus elkötelezettségüket az élettörténetben. Ehelyett az elemzés fókuszában az antifaszizmus áll, melyet a párttagoknak 1956 előtt lojalitásuk bizonyítékaként bele kellett írniuk a nyilvánosságnak szánt önéletrajzukba. Az élettörténet újrárásának mai kényszere pedig abból adódik, hogy az antifaszista ideológia, amelyet a kommunista rezsim kompromittált és kiüresített, elveszítette demokratikus töltetét. Az élettörténet újrárásának a kommunista múlt kriminalizálásából adódó kényszere talán élesebben merült volna fel, ha a szerző elemzése középpontjába nem kifejezetten az antifaszista múlttal, hanem az állampárti kötődéssel, illetve a korábbi ideológiai elkötelezettséggel (benne az antifaszizmussal) való „megbirkózást” állította volna.

A „kommunizmus áldozata” pozíció felvételének tétjét Mark azon beszámolóik elemzésén mutatja be, ahol a megszólaltatottakat a korábbi rendszer kizárta, félretaszította, meghurcolta, tehát személyes szenvedést okozott nekik. A posztkommunista állapot egyik sajátossága, hogy az „antikommunista önéletrajz” narratív elemei közül hiányzik a hősi ellenszegülés: a rendszer elutasítását a magánszférába történő visszavonulás és mindenfajta elköteleződés elutasítása jelenti (az ellenállás a kollaboráció jele lenne!). Az önéletrajzi narratíva politikai jellegét ebben a sémában az adja, hogy a visszavonulás a magánszférába a nemzeti értékek családtörténeti megőrzésének történelmi küldetéstudatával párosul. Az áldozattá válást ebben a pozícióban az együttműködés elutasításának következményeként tüntetik fel – olyannyira, hogy a kollaboráció gyanúját elkerülendő, még az életút siker-történeteit (társadalmi mobilitás, szakmai előmenetel stb.) is az áldozati keretben adják elő. Mark felhívja a figyelmet, hogy a politikamentesség hangoztatása dacára ezt az önéletrajzi narratívát valójában a kommunista rendszerben előírt politikai önbemutató jellegzetességei alakítják azáltal, hogy a családtörténetet az akár évszázados antikommunista küzdelem részévé teszik. Ugyanakkor az áldozati önbemutatót kerülő élettörténeti elbeszéléseket az uralkodó antikommunista diskurzus visszautasítása és leleplezése motivál-

ja. Bármilyen előnyökkel járjon is a kommunizmus egykori áldozatának lenni, az „anti-antikommunista önéletrajz” alanyai számára a kommunista áldozattörténet nem a valóságos tapasztalatokról számol be, hanem olyan utólag kialakított identitás, amely fekete-fehér ábrázolásával elfedi a kommunista rendszerrel kialakított komplex és változó viszonyokat. Az áldozati pozíció visszautasításának manőverére nincsenek kész minták, amit jól mutat az interjúalanyok erős önreflexivitása, az elbeszélés, a szóhasználat tétjeire irányuló folyamatos figyelem. A megszólalás tehát nem a múlt igazságát, hanem a jelenben uralkodó perspektíva igazságtalanságát, illetve az igaz beszédet lehetővé tevő pozíció hiányát célozza, immár nem a múlt rivalizáló tapasztalatait küzdenek egymással.

A hetedik fejezet a Vörös Hadsereg nemi erőszakteleinek áldozataival vagy tanúival készült interjúkon alapul. A kérdés itt az, hogy a történetek elbeszélésére mennyiben biztosít teret az 1989 utáni emlékezeti nyilvánosság. Mark konklúziója szerint a megszólalás akkor lehetséges, ha a beszélő az uralkodó antikommunista diskurzus alanyaként szólal meg, amely az egyént a kommunizmus áldozatává váló nemzet részeként, az élettörténetét pedig a nemzeti áldozat példázataként jeleníti meg. Így kerül párhuzamba a több évtizedes tabusítás miatti elfojtás és a nemzet idegen hatalom általi elnyomása, a trauma 1989 utáni szabad szóvá tétele és a nemzet felszabadulása. Hozzá kell tenni, hogy alapvetően a női megszólalás lehetőségeiről van szó, hiszen az uralkodó diskurzus szerint a barbár férfiak tettek erőszakot a nemzetet megtestesítő magyar nőn, ami a magyar férfi pozícióját is ingatagá teszi. A szerző ez esetben is megvizsgálja az ellenszegülés lehetőségét az uralkodó elbeszélői kényszereknek. Mivel az érintett generáció számára nem áll rendelkezésre nem politikai elbeszélési séma a Vörös Hadsereg atrocitásainak szóvá tételére, az uralkodó diskurzív kényszerek visszautasításának egyetlen módja a múltbeli erőszak tagadása vagy marginalizálása. Ez elsősorban az esemény súlyának vagy traumatikus jellegének csökkentését jelenti, mondván, a dolognak nem volt akkor személyes élettörténeti jelentősége, mint ahogy a nyilvánosan megszólaló áldozatok állítják, illetve az egykori háborús propaganda szerepének kiemelését, mondván, az erőszakos és barbár Vörös Hadsereg képe már azelőtt elterjedt, hogy a szovjet katonák megérkeztek volna. Az igazság kimondásának hasonlóan leleplező eljárásáról van szó, mint az áldozati-traumatikus megszólalások esetében.

Az interjúelemzések sajnos kimerülnek az egyes állítások idézetekkel történő illusztrálásában. A helyszűke minden bizonnyal szerepet játszik abban, hogy viszonylag kevés interjúrészletet olvashatunk: a 31 interjú alapuló utolsó fejezetben például 15 interjúból idéz a szerző egy-egy rövid részletet, de az elbeszélés szerkezeti sajátosságaira is csak elvétve utal. Márpedig ez hasznos lett volna az egyes témák, múltbeli események élettörténeti jelentőségének megállapítá-

sához. Mark e jelentőséget sokszor az interjúalany politikai, ideológiai vagy származási hovatartozásához köti, ami egyes esetekben problematikus lehet. Szélsőséges esetben az olyan érvelés tautológiához vezet, hogy valaki azért él a jobboldaliként definiált antikommunista diskurzus felkínálta lehetőségekkel, mert antikommunista, jobboldali-katolikus környezetből érkezett.

3. A HOLOKAUSZT-EMLÉKEZET KORA

James Mark könyvében az a regionális keret, amelyben rá lehet kérdezni a térség lokális emlékezeti stratégiáira, „az »áldozat«, a »kollaboráns« és az »ellenálló« posztkommunista totalitárius nyelve” (xxviii. old.). Ennek belső, politikai okaival foglalkozik a szerző, amikor kiemeli, hogy a politikai elégedetlenség a rendszerek közötti forradalmi törés hiányára összpontosul, és a kommunizmus tovább élését a volt kommunisták közéleti jelenléte igazolja. Munkájával kapcsolatban lényegi kritika csak annyiban fogalmazható meg, hogy a választott fogalmi keret mindaddig féloldalas marad, amíg a forradalom befejezésének eszméje kizárólag jobboldali diskurzusként fogalmazódik meg. Kétséges például, tárgyalható-e benne a nyugati példákra, elsősorban a „német modellre” hivatkozó modernizáló áramlat, amely a tovább élő kommunista mentalitást hibáztatja a demokratikus deficitért. Vagy másképpen: volt-e a forradalom befejezésének egyéb programja? Meg lehetett volna nézni a „baloldali programot” is, hiszen így úgy tűnik, mintha a kommunista múlt tovább élése elleni küzdelem jobboldali privilégium lenne. Még jobb eljárás volna előbb azonosítani a kommunista múlt tovább élésének megszüntetését célként kitűző diskurzusokat, és csak utána megvizsgálni, hogyan válnak erőforrássá az egyes politikai oldalak számára.

A múlthoz fűződő viszonyt alakító posztkommunista diskurzusok időbeli-történeti vizsgálata nem szerepel a könyv célkitűzései között, ezért nem is lenne helyénvaló számon kérni a hiányát. Mégis lényegi kérdésnek tűnik, hogyan vált uralkodóvá a térségben az új antikommunizmusként azonosított áramlat, miképpen vált jobboldalivá a forradalom befejezésének programja, milyen politikai erőkkkel versengett az 1989 utáni időszakban. Már csak azért is, mert a személyes visszaemlékezések vizsgálatának közepontjában az áll, hogyan néznek el az áldozati és kriminalizált pozíciót visszautasító megszólások. Míg a múlt kriminalizálását Mark az elmaradt forradalmi cezúra kompenzációs stratégiájaként értelmezi, nem derül ki igazán, hogy a keleti–nyugati emlékezeti rivalizálás miért áldozati versengésként valósul meg.

A kérdésre minden bizonnyal akkor kaphatunk választ, ha a térség belső sajátosságaiból fakadó okok mellett azokat is feltárjuk, amelyek a múlt reprezentációs eljárásainak globális jellegzetességeiből adódnak.⁴ Bár Mark tekintetbe veszi a kontinentális emlékezhagyományok kelet–nyugati versengését, nem számol

kölsönhatásaikkal, így azzal a bonyolult hatással, amelynek eredményeként a holokauszt-emlékezet a kommunizmus reprezentációjának modelljévé vált. Ez annál is sajnálatosabb, mert a könyvben számos utalás történik arra, hogy az emlékhelyintézmények létrehozói, vezetői az interjúban követendő példaként hozták fel a holokauszt-emlékezet intézményszerű formáit és eljárásait a múlt megjelenítésében. Az „európai emlékezeti” megközelítés korlátozott marad mindaddig, amíg kimerül abban az állításban, hogy az egységes, vagy legalábbis nem kizáró európai múlt egyetlen eszköze az adottnak vélt keleti és a nyugati emlékezeti tradíció kibékítése lenne. Mivel a nyugati emlékezetpolitikai szereplők a holokausztot, a keletiek a kommunizmust állítják a középpontba, nincs más hátra, mint méltón megemlékezni mindkettőről. Ezzel nem az a probléma, hogy mindez a keleti és a nyugati múlt összevetéséhez vezet, és jelen szempontunkból még csak nem is az, hogy korántsem mindegy, mit hasonlítunk össze mivel (náciizmust, fasizmust vagy holokausztot egyfelől, sztálinizmust, kommunizmust, Gulágot másfelől, a koncentrációs táborokat, és így tovább).⁵ A probléma abból adódik, hogy ebben a megközelítésben nem kapunk választ arra, miért a XX. századi történelmi katasztrófák, a kulturális trauma,⁶ az áldozati versengés⁷ és a személyes tanúságtétel⁸ válnak az emlékezetpolitikai fellépések elsődleges tényezőivé, vagy más szóval, mivel magyarázható a „posztkommunista totalitárius nyelv” uralkodóvá válása.

Bár Mark könyvének egyik fejezetcímében szerepel a „holokauszt-emlékezet kora” kifejezés, ahogy láttuk, az elemzésekből erről annyi derül ki, hogy az európai szervezetek az integrációs folyamat részeként előírták a méltó megemlékezést a holokausztról. Ez a kor azonban nem azzal jellemezhető elsősorban, hogy megemlékezünk a zsidó népirtásról (is), hanem azzal, ahogy a holokauszt-emlékezet múltreprezentációs eljárásai intézményszerűek, és globális szinten meghatározóvá váltak. E komplex társadalomtörténeti folyamat úgy foglалható össze, hogy a holokauszt kulturális jelentősége túlmutat az egyedi történeti kontextuson, és modellként szolgál ahhoz nem kapcsolódó múltbeli események emlékezeti reprezentáció-

4 ■ Ezekről lásd Zombory Máté: Határtalan emlékezés. *Café Babel*, 66 (2012 – Láz), 103–110. old.

5 ■ Erről lásd Henry Rousso (dir.): *Stalinisme et nazisme: Histoire et mémoire comparées*. Editions Complexe, Paris-Bruxelles, 1999.

6 ■ Jeffrey C. Alexander – Ron Eyerman – Bernard Giesen – Neil J. Smelser – Piotr Sztompka (ed.): *Cultural Trauma and Collective Identity*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, 2004.

7 ■ Jean-Michel Chaumont: *La concurrence des victimes: Génocide, identité, reconnaissance*. La Découverte, 2010.

8 ■ Annette Wieviorka: *The Era of the Witness*. Cornell University Press, Ithaca-London, 2006.

9 ■ Daniel Levy – Natan Sznajder: *Holocaust and Memory in the Global Age*. Philadelphia, Temple University Press, 2006.; Jeffrey C. Alexander: On the Social Construction of Moral Universals: The 'Holocaust' from War Crime to Trauma Drama. *European Journal of Social Theory*, 5 (2002) 1. szám, 5–85. old.

jában.⁹ Nem homogenizálódási folyamatról van szó, hiszen nem állítható, hogy globálisan egyre inkább ugyanarra emlékeznek az egyes társadalmi szereplők. A kérdés sokkal inkább az, hogy milyen elsajátítás révén tesznek szert helyi jelentésre és jelentőségre a különféle emlékezeti eljárások, azaz milyen stratégiák mentén lokalizálják a helyi szereplők őket. Az új antikommunista diskurzus sikere talán éppen annak köszönhető, hogy a múltreprezentáció globalizálódó áramlatait összefüggésbe hozta a helyileg értelmezett történeti múlttal. □

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

49.

13. évfolyam – 2012.

A tartalomból

Munkáslét a 20. századi Magyarországon

Valuch Tibor

Munkás – társadalom – történet.
Közelítések és fogalmi kérdések

Nagy Péter

„Ahol a vállalatvezetés volt az úr...”
A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt.
szociális és jóléti intézményrendszere Ózdon

Varga Zsuzsanna

Mit ér a munkás, ha paraszt (is)?
A falusi munkásság és a hatalom a Kádár-korszakban

Bartha Eszter

„Ezen a szállón szinte minden megszűnt, ami korábban
valamifajta többletként volt jelen”
Munkásszállók, szociális jogok és legitimáció
a jóléti diktatúrákban

Alabán Péter

„Siktából” az utcára.
Ipari munkások az ózdi kistérség törésvonalain

Murányi István

Munkások lokális identitásának jellemzői
Borsodnádason

★

A Korall Szerkesztőség elérhetőségei:

*terjesztes@korall.org, korall@korall.org, www.korall.org
1113 Budapest, Valkói u. 9.*

*A 2012-es évfolyamra várjuk az előfizetéseket. Kérjük, jelezze szándékát a Szerkesztőségnél, és valamennyi idejű számunkat postázzuk Önnek.
Az éves előfizetés ára: 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.*

A KORALL Szerkesztősége 2012-ben a következő tematikus számokat jelenteti meg:

47. Nemzet és gazdaság
(megjelent)

48. Az oszmán világ Közép-Európa peremén
(megjelent)

50. Kapcsolatok – hálózatok

*Nonprofit szervezetként lebetőségünk van az adóbevallások
1%-os felajánlásainak fogadására.
Kérjük, ha úgy itéli, tiszteljen meg minket támogatásával!*

Adószámunk: 18255030-1-43

Nevünk:

KORALL TÁRSADALOMTÖRTÉNETI EGYESÜLET

A RACIONÁLIS ARACIONÁLIS

SYI

Charles Duhigg:

A szokás hatalma

**Miért tesszük azt, amit teszünk,
és hogyan változtassunk rajta?**

Casparus Kiadó, Budapest, 2012.

385 oldal, 3200 Ft

Mérő László:

Az érzelmek logikája

Tericum Kiadó, Budapest, 2010.

341 oldal, 3570 Ft

Dan Ariely:

Kiszámíthatóan irracionális

**A racionálisnak vélt döntéseinket alakító
rejtett erőkről**

Gabo Könyvkiadó, Budapest, 2011.

303 oldal, 3490 Ft

Atársadalmi cselekvések szabályszerűségeit keresve sokan és sokszor szembeállították egymással a racionális, mérlegelő és a nem-racionális, nem mérlegelő beállítódáson alapuló cselekvéseket. Beszélünk racionalitásról, és beszélünk – a rációval szembeállított – szokásról, rutinról, meg indulati-érzelmi cselekvésről. A társadalmi cselekvések szabályszerűségeit kereső társadalomtudományok azonban sokszor egyoldalú képet festettek az emberről, amikor a célracionális beállítódáson alapuló cselekvést tették az elemzéseik középpontjába, és eközben akaratlanul is lekicsinyítették a többi beállítódástípus jelentőségét az ember életében. Gondoljunk csak a közgazdaságtudomány, a játékelmélet sikereire, ami azon a feltevésen alapult, hogy az ember racionális, kalkuláló (és mellesleg önző) lény. Ebben a társadalom- és emberképben nem nagyon van helye érzelmeknek, rutinoknak, szokásoknak, de még az értékeknek, normáknak is csak másodlagos szerepe van az érdekekhez, a tiszta és önző racionalitáshoz képest, amivel „mindent meg lehet magyarázni”. El kell ismernünk, hogy ezek a magyarázatok – sokszor – tényleg sikeresek voltak. Olyannyira, hogy idővel a célracionális cselekvés lett a mérce, és minden más cselekvésfajtát a célracionális cselekvéshez való viszonyában kezdték el értelmezni. A célracionális cselekvés volt az, „amit értünk, amit képesek vagyunk előrejelezni”, amihez képest minden

más (legyen az a szokás-, az érzelem-, az érték- vagy a normavezérelt cselekvés) csak „zavaró”, de legalábbis csak másodlagos jelenség. Az elmúlt időszakban olyan könyvek jelentek meg magyarul, amelyek alapján érdemesnek tűnik kicsit újragondolni a jól ismert cselekvéstípusok közti viszonyrendszert. Kiderült ugyanis, hogy egyfelől szinte minden célracionális cselekvésben találhatunk érzelmi mozzanatokot, másfelől a szokásainkban, automatikussá vált rutinjainkban, illetve az érzelmeinkben is gyakran van valamiféle ésszerűség, öntudatlan gazdaságosságra törekvés.

A SZOKÁS RÁCIÓJA

A Casparus Kiadó dicséretes gyorsasággal jelentette meg Charles Duhigg könyvét a szokás hatalmáról: az eredeti – 2012 februári – angol kiadást¹ még ugyanazon év nyarán követte a magyar. A szerző a *New York Times* újságírója, tehát nem tudósember, ami meg is látszik a könyvön. Egyrésztől izgalmas, olvasmányos, jól megírt, jó ritmusú kötet, amivel remélhetőleg sok olvasó érdeklődését sikerül felkelteni a téma iránt. Másrésztől viszont a kifejtés gondolati ívével, fogalmi tisztaságával szemben komoly kritika fogalmazható meg, igaz, csak akkor, ha tudományos igényvel vesszük kézbe.

A könyv első részében az egyének, a másodikban a szervezetek (pontosabban a sikeres szervezetek), a harmadikban pedig a közösségek szokásairól van szó. Sajnos Duhigg nem veszi észre, hogy a szokás terminust mindeközben legalább háromféle értelemben használja. Ettől még érvényes marad mindaz, amit leír, csak a megfogalmazás fogalmilag pongyola. Persze, védeni lehetne a szokás Duhigg által használt fogalmát azzal, hogy a lehető legáltalánosabb definícióját adjuk, ahol a szokás a „cselekvésekben megnyilvánuló szabályszerűséget” jelentené („ahogy az emberek cselekedni szoktak”). Csakhogy ezzel a kiterjesztéssel elveszíténénk azt a fókuszálási lehetőséget, amit különben a könyv fő erényének tartok. Egyes fejezetekben ugyan a szűkebb értelemben vett szokásokat mutatja be a szerző, ám az itt használt

¹ ■ Charles Duhigg: *The Power of Habit: Why We Do What We Do in Life and Business*. Random House, 2012.

² ■ Itt nem foglalkozom a tárgyalt jelenség kognitív tudományi, agykutatási, idegrendszeri vonatkozásaival, pedig a cselekvésmélelet szempontjából az utóbbi évek egyik legjelentősebb fejleménye az emberi cselekvések és az agyi, idegrendszeri folyamatok közti összefüggések vizsgálata.

értelmezést nem lenne szabad összekeverni azokkal, amelyekre a könyv más fejezeteiben szintén mint szokásokra hivatkozik, noha ott e terminussal már más szabályszerűség-fogalmakat jelöl, nevezetesen az érdék vagy a norma kategóriáit.

Az elején Duhigg még úgy vezeti be a szokás fogalmát, hogy az (csak) az automatizmusként, rutinként érvényesülő, szabályszerű cselekvésekre vonatkozik: „A kötet a tudományos értelemben vett szokásainkat vizsgálja, azokat a döntéseinket, amelyeket egy bizonyos ponton tudatosan hozunk meg, majd gondolkodás nélkül folytatunk, gyakran nap mint nap. Valamikor mindannyian tudatosan döntjük el, megnyit együnk, mivel kezdjük a munkát, amikor beérünk a munkahelyünkre, milyen gyakran hajtsunk fel egy italt vagy milyen gyakran menjünk el kocogni. Később azonban már nem döntünk – a viselkedésünk automatikussá válik. Ez természetesen következik az idegsejtjeink működéséből.” (xvii. old.) Az így definiált szokások elemzését Duhigg egy Eugene Pauly nevű beteg történetének bemutatásával kezdi. Eugene vírusos agyvelőgyulladás következményeként komoly és tartós, bár nem teljes emlékezetvesztésben szenvedett. Nem ismerte meg saját gyerekeit, munkatársait, nem tudta megmondani, mikor született. Nemcsak a hosszú távú memóriája okozott zavarokat, a rövid távú emlékei is gyorsan eltűntek. Gyakran megesett, hogy reggelente többször megreggelizett, vagy orvosával, feleségével beszélgetve félóránként elmondta ugyanazt a történetet. Új információt nem tudott egy percnél tovább megjegyezni, múltjának emlékeiből évtizedeket elveszített, ám az intelligenciatesztek normális eredményeket hoztak, hétköznapi társalgási helyzetekben jól teljesített. Az orvosok folyamatosan vizsgálták Eugene viselkedését, s eközben furcsa elmentmondásokat tapasztaltak. A feleségével együtt naponta elment sétálni, de ha megkérdezték tőle, merre jártak, semmit sem tudott mondani. Egy alkalommal viszont, amikor „kiszökött” a házból, majd kis idő múltán hazatért a sétából, kiderült, hogy ugyanazon az útvonalon ment végig egyedül, mint ahogy a feleségével szokott. Nem tudta felidézni az utat, ahol sétált, de végig tudott menni rajta. Ha megkérdezték tőle, hol a konyha, nem tudta a választ, de ha éhes volt, és a felesége „kiküldte enni”, akkor odament a hűtőhöz, és kivette az ennilót magának. Sok ilyen jelenséggel szembesültek Eugene életét vizsgálva, melyekre ugyanaz a magyarázat adódott: ha bizonyos tevékenységek szokásszerűvé válnak, akkor „tudatosság, emlékezet nélkül” is végrehajthatók. Az agy működését ismerő tudósok segítségével pedig választ lehetett adni erre a furcsa kettősségre: a szokásokat és a tudatos tevékenységeket az agy más-más területei vezérlik.²

Patkányokon, majmokon végzett mérések szerint a szokások kialakulása előtt a később szokásba rögzülő tevékenységsor még teljes agyi igénybevétel mellett zajlik, majd a szokás kialakulása után a rutinszerűen végrehajtható viselkedési elemek már nem dolgoztatják az agyat. Ez az agy számára rend-

kívül gazdaságos, mert egy ilyen viselkedési séma levezénylése sokkal kevesebb munkát igényel tőle. A rutinjelzéseket az agy a legősibb területeken tárolja el, ahonnan már tudatos kontroll nélkül is irányíthat minket. Duhigg megfogalmazásában: cselekvéseink jelentős részét „ciklikus agyi folyamatok”, *szokáshurkok* vezérlik. E kifejezéssel a viselkedést kiváltó *jel*, a végrehajtandó *rutin* és a tevékenység révén megszerezhető *jutalom* ciklikusságában megnyilvánuló automatizmust jelöli.

Észre sem vesszük, milyen sok viselkedési séma, „tudásmorzsa” válik rutinná bennünk. Testtartásunk, gesztusaink, járásunk (sőt maga a járnai tudás), az öltözködés, a tisztálkodás vagy bármilyen kézügyesség, az írástudás, fejszámolás, autóvezetés technikái, a katonai, sportbeli, művészeti, foglalkozási, szakmai fogások, készségek – mind olyan elemi fogásokból, rutinokból épülnek föl, amelyeket – miután megtanultuk őket – nem tudatosan irányítunk. Egyszer meg kell tanulni őket (a legnyilvánvalóbb példa erre az autóvezetés begyakorlása), de ha már képessé vált valami, akkortól kezdve automatizmusként működik.

Mit lehet tudni a szokáshurkok kialakulásáról, kialakíthatóságáról, illetve változásukról és megváltoztathatóságukról? A kérdésre a könyvben Claude C. Hopkins, a reklámkirály története válaszol. Az 1900-as évek elején ő alakította ki az amerikai vásárlókban azokat a szokáshurkokat, amelyek fogmosásra (és az ehhez szükséges fogkrémek, tisztálkodó eszközök megvásárlására) készítették őket (addig nem nagyon mostak fogat). Hopkins rájött, hogy sóvárgást kell ébreszteni az emberekben. A sóvárgó agy egy egyszerűen felismerhető jel hatására kialakítja, majd ezután folyamatosan elvégzetteti azt a rutinműveletet, amelynek végén valamilyen jutalmat remél. A fogmosás esetében a foglepedék napi újratermelődése volt a jel, a tiszta, ragyogó fog ígérete a jutalom, a sóvárgást pedig az váltotta ki, hogy az új fogkrémekbe olyan adalékanyagokat keverték, amelyek fogmosás után hűvös, bizsergető érzést keltenek a szájban. És az emberek „számítottak az enyhe irritációra – *sóvárogtak* utána. Ha nem volt ott, a szájukat nem érezték tisztának. [...] Amint az emberek sóvárogni kezdtek a hűvös bizsergető érzés után – vagyis a tisztasággal azonosították azt –, a fogmosás szokásukká vált.” (61. old.)

Egy másik történetben egy új termék, a léghűsítő piaci bevezetése volt a termékfejlesztők feladata, és a kezdeti kudarcok után végül is az vezetett sikerre, hogy felismerték, azzal tudnak sóvárgást kialakítani a háziasszonyokban, ha termékek nem a rossz szagok eltüntetését ígéri, hanem a takarítás utáni jó illatokat.

A következő lépésben Duhigg már azt vizsgálja, milyen módszereket alkalmazott az amerikai futball egyik legnagyobb sikerszériáját elérő csapat edzője. Az edző szerint: „A bajnokok sem tesznek semmi különlegeset. [...] Szokványos dolgokat csinálnak, csak éppen gondolkodás nélkül, olyan gyorsan, hogy a többi csapat nem tud reagálni rájuk. A betanult szokásaikat követik.” (65. old.) A kérdés persze az,

hogy miként lehet mindezt elérni egy csapatnál. Az arany szabály úgy szól, hogy nem új szokásokat kell kialakítani, hanem a régieket megváltoztatni: „ha meg akarunk változtatni egy beidegződést, akkor meg kell tartanunk a régi kiváltó jelet, biztosítanunk kell a régi jutalmat, viszont új rutint kell beiktatnunk a szokáshurokba.” (66. old.) A sikeredző nem is tett mást, mint hogy amikor az új csapatához érkezett, minden játékosával ezerszer elismételtette a legfontosabb fogásokat, mozgássorozatokot, hogy bevéssék, automatizmussá váljanak (86. old.). Azonban ezen a ponton az is kiderül, hogy nem mindig elég az arany szabály alkalmazása. A sikeres változtatáshoz olykor több kell: van, hogy a közösség, a meggyőződés adja csak meg az új szokás kialakításához szükséges erőt. Duhigg példaként az Anonim Alkoholisták történetének tanulásaiból idéz valamit, majd még inkább kiterjeszti a vizsgálódási körét, és a „sikeres szervezetelek szokásait” kezdi vizsgálni. Először elmeséli, hogy egy új menedzser (Paul O’Neill) miként futtatott fel egy alumíniumipari céget (Alcoa). A siker záloga a kis győzelmek keresése, illetve a kulcsszokások kialakítása: „Az embereket nem *utasíthatod*, hogy változzanak meg. Az agy nem így működik. Ezért úgy döntöttem, hogy csak egy dologra összpontosítok. Ha találok egy olyan területet, ahol át tudom alakítani a szokásokat, a változás szétterjed majd az egész vállalatban belül.” (106. old.) A kulcsszokás itt a biztonsági rendszabályok nagyon szigorú betartatása volt, ami idővel új ellenőrzési rendet, új kommunikációs csatornákat és mintázatokat, egyre jobb hatékonyságot, majd egyre több profitot eredményezett. Csakhogy Duhigg hiába hivatkozik agyra, bevéssé, sóvárgásra, szokáshurokra, ha itt már másról beszél, mert kezd mindent besöpörni a szokás fogalma alá. A történetekben még mindig van bevéssé, automatizmus, rutin (az elemzésbe még beszúrja a csodaúszó, Michael Phelps edzési módszereinek ismertetését is), de a szerző már olyan jelenségekre is hivatkozik (értékekre, érdekekre, normákra), amelyeket nem szerencsés összemenni a szokás ez idáig használt, jóval szűkebb értelmű felfogásával. Innentől kezdve Duhigg a szokás olyan értelmezésére támaszkodik, amely egyre jobban hasonlít a *habitus* Bourdieu által alkalmazott fogalmára: „A habituson olyan tartós és átvihető hajlamok rendszerét értjük, amely valamennyi múltbeli tapasztalatot beépítve, minden pillanatban mint észlelési, értékelési és cselekvési minta működik.”³ Kétségtelenül igaz, hogy mind a kiterjesztett értelmű duhiggi szokás, mind a bourdieu-i habitusfogalom jól megragadja a valahogy belsővé tett, majd az embert belülről vezérlő, belső sémákat, mintázatokat, de pontosabb képet adhatunk az emberről, ha ezeket a belső hatásokat további szálakra bontjuk. Az automatizmusként működő rutinra a teljes reflektálatlanság jellemző. Ezt érdemes elkülöníteni a célracionális beállítódáson nyugvó érdekkövetéstől, az értékvezérelt érzelmi cselekvéstől vagy értékrationális normakövetéstől.

Jó példa erre a könyv hetedik fejezete, amelyben a Target nevű cég adatelemzési tevékenységéről, ezen belül a terhesség-előrejelzés lehetőségeiről van szó.⁴ Az állapotos nők változó vásárlási szokásai (elkezdnek vitaminokat, testápolókat, babaruhákat, pelenkákat vásárolni) valóban jelzik a terhesség létét, de ezek a „szokások” nem beégetett rutinok, nem reflexszerű cselekvések, hanem tudatos, célracionális motívumokkal, tehát érdekkövetéssel magyarázható szabályszerűségek. A mintázat létezik, csak máshogyan kell értelmezni. Amikor pedig Duhigg könyve harmadik részében a „közösségek szokásaira” tér át (8. fejezet), hogy bemutassa, miként változott meg a feketék helyzete Amerikában a Montgomery városában 1955-ben történt események óta, akkor már régen nem reflexekről, szokáshurokokról, hanem értékekről, értékváltozásokról, normákról, normaváltozásokról van szó.

A könyv utolsó oldalain a szerző a szabad akarat, a szűkebb, tehát a rutin értelmében vett szokás, valamint az egyéni felelősség kérdését feszegeti, de ez a rész inkább csak a kérdéseket teszi fel, a válaszokból kevesebb akad.

A könyv érdekes lehet sokak számára, mert a szokások kezelésének, kiváltképp a rossz szokások megváltoztatásának lehetőségeit mutatja be. Ennyiben a könyv életmódvezetési, tanácsadási irománnyként is értelmezhető. Duhigg számára vélhetőleg ez volt a fontos szempont, ezért írhatta meg a könyvét. Innen nézve azok a fontos fejezetek, amelyekben arról esik szó, hogyan lehet az akaraterőt edzeni (felbukkan a könyvben az „akaraterő-izmok erősítő edzésterv” fogalma: 146. old.), amikor megtudhatjuk, hogy a Starbucks hogyan tanítja önfegyelmre az alkalmazottait, milyen technikákkal alakítja az önfegyelmet intézményi szokássá (5. fejezet), vagy kísérletekkel is igazolják, hogy a vállalati alkalmazottak esetében az akaraterőjének és önbizalmának fokozására akkor van a legnagyobb esély, ha nagyobb önállóságot kapnak, ha úgy érzhetik, hogy őket partnernek tekintik a vezetőik. Ide tartozik a „válság hatalmáról” szóló rész (6. fejezet) is, amelyben kiderül, hogy a rossz szervezeti működés (hatáskörféltes, belső rivalizálás, elburokratizálás) eredményeként megjelenő válság arra is jó lehet, hogy elég erőt, ösztönzést adjon a változtatások végrehajtásához (a mondanivalót itt a Rhode Island Kórházban történtek vagy az 1987-es londoni metróút eseményei szemléltetik). Ezek a részek azonban kevésbé érdekesek a tudós, a tudomány számára.

3 ■ Pierre Bourdieu: *A gyakorlat elméletének vázlatja. Három kabil etnológiai tanulmány*. Napvilág, Bp., 2009. 213. old.

4 ■ A Target nevű cég adatelemzési tevékenysége jól mutatja, hogy az ún. *computational social science* programja már jóval azelőtt elindult a gyakorlatban, hogy megfogalmazták volna a 2000-es években terjedni kezdő hálózatkutatási paradigma alapján. Minderről bővebben – bár kicsit más összefüggésben – lásd Szántó Zoltán, Syi: Fizikusok, bélyeggyűjtők, emberjárás-jelentők. *BUKSZ*, 2010. ősz, 201–213. old.

5 ■ Bas Verplanken – Wendy Wood: Interventions to break and create consumer habits. *Journal of Public Policy and Marketing*, 25 (2006), 1. szám, 90–103. old.

Duhigg könyvének nagy érdeme, hogy ráirányítja a figyelmet a szokás, a rutin jelenségére. A témával foglalkozó kutatók egyike azt állítja, hogy cselekvéseink negyvenöt százaléka a – rutinszerű értelemben fel fogott – szokás alá sorolható.³ Nyilván mindig lehet vitatni az effajta számszerűsítéseket, de a szokás jelentőségét nem lehet tagadni.

AZ ÉRZELEM RÁCIÓJA

2010-ben jelent meg Mérő Lászlótól *Az érzelmek logikája*. A címben felsejülő ellentmondás első látásra felkeltette érdeklődésemet, és bár a kötet végül is nem azt adta, amit a címe alapján vártam tőle, fontos könyvnek tartom, örülök, hogy megjelent. Viszonylag keveset beszél az érzelmekről, még kevesebbet az érzelmek logikájáról, ezzel szemben minden benne van, ami Mérő Lászlónak az érzelmek kapcsán eszébe jutott. Rövidebb-hosszabb tárgyalásban felbukkan a boldogság pszichológiája, a pozitív pszichológia, a tanult tehetetlenség, az intelligencia, a szükségletek, a Maslow-piramis, a *flow*, a gazdasági tevékenység belső logikája, az üzleti döntések, a munkamotivációk, a hatalom, a boldogságbiznisz (és még sok minden más). A tartalmi sokféleséghez műfaji, formai sokszínűség társul. Mérő gyakran tesz rövid belső kitérőket, zárójelbe tett megjegyzéseket, irodalmi és filmes idézetekkel, aforizmákkal, viccekkel támogatja meg mondanóját, életképeket, néha meghökkentően személyes történeteket kever a gondolatmenetbe. Összességében egy jól megírt, érdekes egyveleget kapunk az érzelmek témakörében. Mérő többször is elgondolkodtató összefüggéseket tár fel, a szöveg megfelelő kiindulási alapot nyújt ahhoz, hogy valaki belekezdhesen az érzelmek rejtelseinek feltárásába.

Rögtön a könyv elején előkerülnek az alapérzelmek. Mérő jelzi, ő melyik hat érzelmet sorolja ide, de ennek nincs különösebb jelentősége, mert bár az alapérzelmekről nincs konszenzus az idevágó szakirodalomban, Mérőt nem igazán érdekli ez a téma, s többet nem is hozza szóba. Ellenben annál többször kerül elő az érzelmek eredetével és természetével kapcsolatos James–Lange-elmélet, amely szerint az alapérzelmeket gyakran (bár nem mindig) megelőzik a test zsigeri változásai, és épp ezek, tehát a testi változások váltják ki érzelmi reakcióinkat. Persze, gondolatok is kiválthatnak érzelmeket, s erre az esetre nyilván nem érvényes a James–Lange-elmélet. Az állatokon, majd embereken a tanult tehetetlenség jelenségéről végzett kísérletek tanúsága alapján vannak megtanulható, tehát nem zsigerileg indukált érzelmek is. A kognitív érzelmekhez „még csak” tudatra van szükség, ezért nem csak embereknél fordulnak elő. Az érzelmek harmadik szintjére helyezi Mérő az emberi érzelmeket, amelyekhez már szükség van a szelfre, arra a tudatrésze, amely önmagára reflektál.

Az érzelmek rétegeinek bemutatását kísérletek, fogalmak, elméletek ismertetése követi, s itt olyan fogalmak bukkannak fel, mint a tanult optimizmus,

a pozitív pszichológia, a boldogság pszichológiája, a depresszív realizmus, a varázsigék, a raport stb. Megismerkedünk a lecsendesült, habituálódott érzelem fogalmával, kiderül, hogy a jókedv a kreativitást, a rossz kedv viszont a döntéshozatalt segíti. Ugyanis jó hangulatban bízunk magunkban, sokkal inkább hallgatunk saját előítéleteinkre, illetve a külvilágból érkező sugalmazásra, míg rossz hangulatban jobb a megfigyelőképességünk, a vitában alaposabb érveket keresünk, megbízhatóbbak az elemzéseink, döntéseink. Azaz *brainstormingot* vidám, felszabadult hangulatban érdemes tartani, ám az összegyűlt ötletek értékeléséhez már jobb a lecsendesedett, semleges vagy akár szomorú hangulat.

Mérő mindig is hangsúlyozta, milyen fontos szerepet játszanak a kognitív sémák a cselekvéseinkben, a döntéseinkben. E sémák számossága és belső strukturaltsága, mélysége adja magyarázatát annak, hogy kik a nagymesterek, valamely szakma legnagyobbjai (akiknek néhány tízezer kognitív séma van a fejében), kik a szakértők, valamely szakma közkatonaí (akik pár ezres sémakészlettel rendelkeznek). Mérő itt egy fontos kiegészítést tesz: a nagymesterek igazi ereje azonban nem is kognitív sémáik számában rejlik, sokkal inkább abban, hogy képesek az intuíciójukra hallgatva dönteni. Mik is az intuíciók? Zsigeri érzések, érzelmi sugallatok! De erről majd később.

Szó esik még a gazdasági cselekvés logikájáról, az elszüllyedt költségek fogalmáról, a viselkedépszichológiának a közgazdasági gondolkodásra kifejtett hatásáról. Kiderül, hogy a (gazdasági) döntéseink nem mindig (teljesen) racionálisak, de az irracionálisunk gyakran kiszámítható. Ebből a nézőpontból a döntés a jövőbeli lehetőségeket veti össze: „Egy gazdasági döntés során jövőképek között válogatunk.” (253. old.) Elég hosszan ír Mérő a motiváció kérdéseiről, az emberi érzelmek és a szelf kapcsolatáról (272. old.). Duhiggéra emlékeztető gondolata, hogy a külső motiváció sosem lehet tartósan sikeres, a belső motiváció pedig akkor igazán erős, ha az önkifejezés, önmegvalósítás, önzérülés lehetőségeit is felkínálja. Itt jönnek elő végül a hatalom kérdései is.

És akkor jöjjön Mérő legfontosabb tézise, amely kitüntetett figyelmet érdemel. A tézist a szerző a kötet egyik fejezetcímébe is beleírja: „érzelmek nélkül nincs értelem.” E fontos fejezet miatt számomra ez a könyv nem az érzelmek logikájáról, hanem a „logika érzelméről” is szól. Arról, hogy a racionális gondolkodásnak, a racionális cselekvésnek van (kell, hogy legyen) érzelmi összetevője is. Ez az állítás ellentmond sokak emberképének.

Az „érzelmek nélkül nincs értelem” állításnak adható egy erős és egy gyenge interpretációja. Ha a tézist univerzális igényüként értelmezzük, azaz kivétel nélkül minden értelmi műveletben, racionális cselekvésben kell, hogy legyen valamilyen érzelmi mozzanat, akkor beszélhetünk erős értelmezésről; a gyenge értelmezés szerint a tézis nem kizárólagos, csak partikuláris állításként gondolható el. Mérő a gyenge értelmezéssel

ért egyet: megengedi, hogy vannak szintisztán racionális cselekvéseink (mondjuk, amikor matematikát művelünk). Vannak azonban szerzők, például Polányi Mihály,⁶ akiket inkább az erős értelmezés hívei közé sorolhatunk. Mérő nem igazán reflektál erre a tényre, de amikor meg akarja magyarázni a tézisét, akaratlanul is jelzi, mely területeken tartja érvényesnek állítását: „A gyakorlati életben a szintisztán racionális gondolkodást eleve lehetetlenné teszi, hogy az összes lehetőségek összes következményeinek, majd azok összes következményeinek stb. végiggondolására szinte soha sincs elég kapacitásunk.” (153. old.).

Nyilván nem egyértelmű, mit is jelent a gyakorlati élet fogalma, illetve a gyakorlati életnek hol húzódik a határa. Itt elég csak azt a tételt elfogadni, hogy gyakorlati cselekvések léteznek: amikor döntenünk kell, amikor a jövő lehetőségeiből kell választani, amikor az időtényezőnek szerepe van (lehet). És – ahogy Mérő mondja – ilyen helyzetekben a racionális mérlegelésnek nincs meg minden feltétele. Ez a felismerés persze nem új keletű, más szakmák képviselői már régóta kimondták, leírták, hogy a racionális kalkuláció elvileg sosem fejeződhet be, mert nem tudunk megadni egy elméleti határt, ahol le kell állni a mérlegelésbe bevont szempontok, vélekedések, tudások figyelembevételével. A racionális kalkuláció ideáltipikusan a végtelenbe tart. A nagy kérdés az, hogy hol és hogyan tudunk határt szabni ennek. Herbert Simon e probléma „kezelésére” vezette be a korlátozott racionalitás fogalmát, jelezve, hogy a teljes racionalitás sosem (vagy csak ritkán) érhető el, s ezért a gyakorlatban megvalósuló racionalitást mindig részlegesnek, korlátozottnak kell tartanunk.⁷ A döntésemélet egyik klasszikusa, Michael Bratman is sokat foglalkozott ezzel a kérdéssel. Intencionalitásfelfogásában nagyon fontos szerepe van az elköteleződés fogalmának, amellyel az elméletileg a végtelenbe nyúló döntési folyamat lezárásnak lehetőségét kívánja biztosítani.⁸

A racionalitás programjának megvalósításához tehát a lehatárolást (elhanyagolást, kerekítést) segítő mechanizmusokra van szükség. Mérő ezen a ponton kapcsolja be az érzelmeket. Antonio Damasio elméletére hivatkozik,⁹ amikor azt állítja, hogy a racionális mérlegelés folyamatában nagyon sok esetben a *szomatikus markerek* segítenek a döntésben: „A szomatikus markerek viszont megbízhatóan, mindig jeleznek, amikor gondolatainkban valami olyan helyzet áll elő, amire ők reagálni hivatottak, amikor tehát az általuk jelképezett tapasztalati kapcsolat érvényesül. Így segítenek abban, hogy korábbi tapasztalataink alkalmazásával kezelhető méretűre szűkítsük le a vizsgálendő alternatívák körét” (153. old.). A szomatikus markerek a korábban szerzett tapasztalatokat „kódolják be” a testbe, amit később, amikor a korábbiakhoz hasonló helyzetbe kerül az ember, érzelmi impulzusok formájában villámgyorsan jelzik, mi a teendő. Ezt persze az értelem felülírhatja, ezek a hatások nem feltétlenül érvényesülnek, de a döntéseinkben még ekkor is szerepük van: „Az efféle tudattalan érzések

nem megzavarják a tisztán racionális, mélyen emberi gondolkodást, hanem éppen hogy hatékonyabbá teszik.” (155. old.).

A szomatikus markereket ugyanolyan tudattalanul ható tényezőnek tekinthetjük, mint a habituális szokásokat. Erős élmények hatására elraktározunk egy értékmozzanatot a valóság valamely összefüggéséről, és bizonyos feltételek teljesülésekor ezt az élményt testünk felidézi, azonnali testi jelzést ad, amely erősen befolyásolja, gyakran teljesen meghatározza döntéseinket. Lehet, hogy nem mérlegelünk ilyenkor, mégis van a dologban ráció: „Noha a szomatikus markerek az evolúció során az érzelmek formáját öltötték fel, funkciójuk tökéletesen racionális.” (154. old.). Hogy miért az érzelmek formáját, és egyáltalán hogyan alakulnak ki, hogyan működnek a szomatikus markerek, arra még nincs válasz. Ezzel kapcsolatban Mérő csak annyit mond, hogy a természet, az evolúció gányolt munkát végzett, amikor a szomatikus markerek ugyanazokat a csatornákat, ugyanazokat a „kódolást” használják, mint az összes többi érzelmünk. A mechanizmus működését még nem ismerjük, de a jelenség létét és jelentőségét ettől még el kell ismerünk: „Gondolkodásunk minőségét elsősorban szomatikus markereink minősége határozza meg, az, hogy mennyire árnyalt és a valóságot mennyire jól tükröző szomatikus markerek fejlődtek ki bennünk.” (189. old.).

A szomatikus markerek, érzelem és értelem egymásra hatásának elmélete nagyon fontos fejlemény az emberi cselekvés megismerésében. Bár Damasio könyve rég olvasható magyarul is, elmélete közel sem ismert annyira idehaza, mint megérdemelné. Mérő László remélhetőleg szélesebb körben teszi láthatóvá ezt a fontos elméletet.

A RÁCIÓ ARÁCIÓJA

Az érzelmekről szólva Mérő is elismeréssel adózott Dan Ariely könyvének, amely 2008-ban jelent meg angolul, majd 2011-ben magyarul. Ariely a racionálisnak gondolt döntéseinkben meglévő irracionálisokról ír, s azt mutatja be, hogy amikor a döntés nehéz (ami gyakran előfordul), gyakran döntéskönynyítő „heurisztikákat” alkalmazunk, ami a racionalitás ideájától távol esik ugyan, de működik. Méghozzá sokszor előre kiszámíthatóan. Bár a kérdést így sosem fogalmazza meg, könyve lényegében azt firtatja, miért nem tudunk mindenben és mindig racionálisak lenni döntéseink során. Az derül ki, hogy nagyon sokszor

6 ■ Amikor Polányi rámutat, hogy a tudományos kijelentések állításában mindig megbújik egy elköteleződés (értékválasztás), akkor nagyon súlyos érzelmi, értékmozzanatot visz be az elméletébe. Lásd Polányi Mihály: *Személyes tudás I–II*. Atlantisz, Bp., 1994.

7 ■ Herbert Simon: *Korlátozott racionalitás*. KJK, Bp., 1982.

8 ■ Michael Bratman: *Intention, Plans, and Practical Reason*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 1987.

9 ■ Antonio Damasio: *Descartes tévedése. Érzelem, értelem és az emberi agy*. Aduprint, Bp., 1996.

érthető, kiszámítható, tehát valamilyen más szempontból racionális okok miatt.

Meghökkenítő példával indítja könyvét. Az *Economist* weboldalán egyszer azt a furcsa ajánlatot találta, hogy elő lehet fizetni a lap a) online verziójára 59 dollárért, b) nyomtatott változatára 125 dollárért, illetve c) mindkét opcióra megint csak 125 dollárért. A furcsa ajánlat hatására Ariely belekezdett egy kísérletbe, amelyben a részt vevő diákoknak ugyanazt a három választási lehetőséget ajánlották fel, mint amit az *Economist* meghirdetett. Döntő többségük a harmadik ajánlatot választotta (tehát a nyomtatott és online verziót együtt). Amikor viszont a megismételt kísérletben elhagyták az – első látásra értelmetlennek tűnő – középő opciót, akkor a többség már inkább a nyomtatott változatra fizetett volna csak elő. Ez azzal magyarázható – mondja Ariely –, hogy amikor nehezen összehasonlítható alternatívákból kell választanunk, akkor öntudatlanul leszűkítjük a döntési mezőt azokra az opciókra, amelyeket egymással könnyebben mérhetünk össze. A második kísérletben azon valóban gondolkodni kell, hogy a nyomtatott vagy az online változatot vegyük-e meg, vagyis az a) és c) ajánlatok közti választásnak „tétje” van, a döntésbe „munkát kell befektetni”. Amikor viszont az első kísérletben az a) mellett a b) és c) opciókat is össze lehet hasonlítani, akkor az utóbbi kettő közti döntés nagyon könnyű, és – akaratlanul is – ez a könnyűség határozza meg magát a döntés tartalmát. A második kísérlet tanúsága szerint abban az értelemben irracionális ez a döntés, hogy a többség – ha már egyszer hajlandó vagy épp rá van kényszerítve az alapos mérlegelésre, akkor – mégis inkább az első ajánlatot kéri, míg a „lustaságot megengedő” döntési helyzetben az ezzel ellentétes opciót választja. A példa szerint tehát irracionálisak vagyunk, de – teszi hozzá Ariely – ez az irracionális kiszámítható, hiszen meg tudjuk magyarázni, előre tudjuk jelezni.

Hasonló eredményeket hoztak az olyan kísérletek, amelyekben Párizsba, illetve Rómába szóló, ingyenreggelivel összekötött hétfégi utazási ajánlat mellé betettek egy másik római utat ingyenreggeli nélkül. A döntő többség megint a csali ajánlattal támogatott római utat választotta (a „Róma vagy Párizs” nehéz döntés helyett a „Róma reggelivel vagy Róma reggeli nélkül” könnyű döntést választották, ami után már nem volt kérdés, hogy a „Róma reggelivel” opció jobb a reggeli nélküli változatnál). Egy másik kísérletből kiderült, hogy két ember arcképe közül is azt látjuk szimpatikusabbnak, amelyik mellé beteszik eltorzított, csúnyább változatát is. De ugyanezen viszonylagossági tényező miatt viselkedünk másként akkor, amikor hajlandók vagyunk egy utcasarokkal távolabb menni, hogy megvegyünk 18 dollárért egy tollat, ha tudjuk, hogy 7 dollár kedvezményt adnak a 25-ből, míg nem tesszük meg ugyanezt akkor, ha megtudjuk, hogy azt a 455 dolláros öltönyt, amelyet valahol már kinéztünk, megkaphatnánk kicsit távolabb 7 dollárral kevesebért.

Ariely felidéri az etológia bevéődés (*imprinting*) fogalmát, amely az első élmények meghatározó jelentőségét ragadja meg (bevéődésnek nevezik például azt, amikor a tojásból kikelt kiskacsa elindul az első mozgó lény vagy tárgy után, és utána mint anyját követi sokáig – szerencsés esetben a valódi anyját). A bevéődés jelensége megfigyelhető az emberi döntésekben is. Egy új termékkel, szolgáltatással kapcsolatban az első élmények alapján kialakítunk referenciapontokat, amelyekről aztán a későbbiekben sem nagyon vagy csak nehezen mozdulunk el. Ariely erős tézise, hogy sok esetben nem (csak) a kereslet–kínálat törvénye szabja meg a piaci árakat, hanem a bevéődés is hathat az árak alakulására. Egy érdekes kísérletben a kísérleti alanyoknak különböző termékek árát kell megbecsülniük, de mielőtt belekezdenének, le kell írniuk társadalombiztosítási számukat a papírra. Azok, akiknek száma nagyobb volt, azok szisztematikusan magasabb árakat írtak be a megadott terméklistára, mint azok, akiknek kisebb volt a száma.

Jellemző az ingyenességhez való viszonyunk is. Egy kísérletben két csokifajtát, egy nagyon magas és egy közepes minőségű csokit árusítottak a járókelőknek. A különleges csoki árát levitték 30 centről 15-re, az átlagos csokit viszont nagyjából a megszokott áron, 1 centért kínálták. Ilyen feltételek mellett a vásárlók háromnegyede a drága, egynegyede az olcsó csokit választotta (a 14 centes árkülönbség ellenére a jelentős árengedmény nagy csábberőt jelentett). Amikor azonban további 1-1 centtel csökkentették mindkét termék árát, a vásárlási hajlandóság teljesen eltolódott az olcsóbb, akkor már ingyenes csoki irányába. Az ingyenség hatását sokféle módon vizsgálták, és mindig ugyanazt tapasztalták: az ingyenség mágnesként vonzza az embert. Egy másik egyszerű kísérletben egy bevásárlóközpont bejáratánál 7 dollárért osztogattak egy 20 dolláros ajándékutalványt, illetve ingyen egy 10 dollárosat a vásárlóknak. Annak ellenére, hogy anyagilag jobban jártak azok, akik fizettek a 20 dolláros utalványért (ők 13 dollárt nyertek az ügyleten), az elsőpró többség a 10 dolláros ajánlatot fogadta el, ahol nem kellett semmit sem fizetnie. Az ingyenség varázserejét Ariely úgy magyarázza, hogy amikor a döntéseink során mérlegeljük a lehetséges előnyöket és hátrányokat, sokkal jobban félünk a rossz döntéseink nyomán esetleg bekövetkező veszteségektől, mint amennyire a várható előnyök vonzanak. Ha pedig valamit ingyen szerezhethetünk meg, ez olyan érzelmi többletet ad az ingyenes alternatívának, ami legyőzi az előzetesen kalkulált veszteségérzetet.

Ariely vizsgálja a piaci és a társadalmi normák különbözőségére visszavezethető irracionálisitást is (bár a két terminus fogalmi szembeállítás így nem túl szerencsés: a piaci norma miért ne volna társadalmi?). Sok példát hoz arra, hogy mennyire másként viselkedünk, ha pénzért, illetve elismerésért teszünk meg valamit (ez a szociológusoknak ugyan nem újdonság), majd azt fejtegeti – szerencsére nem túl hosszan –, hogy erős izgalmi állapotban csökken a racionális

döntés esélye, a normák befolyásoló ereje (igen, ezt már régóta tudjuk az érzelmekről). Egy újabb kérdés: miért halogatjuk oly sokszor a döntést, miért csábunk el annyiszor a kisebb ellenállás irányába (miért adjuk le késve, összecsapva a dolgozatainkat, miért költjük el hamarabb a pénzünket, miért veszünk fel hiteleket, miért nem figyelünk oda jobban a betegségek megelőzésére)? És ha már így van, mit tehetünk ellene? A kis kérdésekre kis válaszokat keres a szerző, az elméleti általánosság szintjét csak az a javaslat éri el, amelyik az előzetes elköteleződés szerepét emeli ki, de hogy ez mit jelent a gyakorlatban, már nem fejt ki bővebben.

Végeztek kísérleteket a tulajdonlás érzelmi töltetésének vizsgálatára is. Az egyik rangos egyetemen az éves kosaras szuperrangadóra az egyetemisták összlétszámához képest csak nagyon kevesek juthattak be, ezért sorsolással döntötték el, az érdeklődők tömegéből ki juthat jegyhez a meccsre. A kutatók megtudakolták, mennyiért vennének meg egy jegyet azok, akik elesnek a vásárlási lehetőségtől azoktól, akiknek lett jegyük, óriási különbség alakult ki a kereslet és kínálat között: a lemaradók legfeljebb 175 dollárt voltak hajlandók áldozni egy jegyre, míg legalább 2400 dollárt kértek volna érte a szerencsés jegytulajdonosok. „Érzelmi szakadék támadt azok között, akik lélekben már a mérkőzés nagyszerűségére készültek, és azok között, akik arra gondoltak, mi mást is vehetnének a jegy árért.” (158. old.). A magyarázat: a tulajdonlás átalakít bennünket, mert érzelmi kapcsolatot teremt a tulajdonunk és saját magunk között. A tulajdonosi tudat kialakulásakor már működni kezd a félelem a tulajdon elvesztésétől. Sőt ez már a részleges tulajdonlás esetén is így van! Ezért hajszolják bele magukat olyan gyakran a magasabb árajánlatokba a licitáló felek az aukciók során, de – részben – ezért működnek a virtuális tulajdonlás reklámtechnikái (elképzeljük magunkat a reklámozott termékkel együtt, és azonnal érzelmi viszonyba kerülünk vele) és az elköteleződést kialakító ingyenes kipróbálási időszakok.

A *Buridán szamara* címet viselő fejezet olyan helyzetekről szól, amelyekben a nem döntés több veszteséggel járhat, mint ha bárhogyan is, de választunk az előttünk álló alternatívákból. Ennek ellenére sokunk szabadabbnak érzi magát, ha nem zár ki egyetlen döntési lehetőséget sem. Jól ismert az előzetes várakozások döntésbefolyásoló szerepe is: jobban ízlik ugyanaz a sör, ha úgy tudjuk, márkás gyártótól származik, jobban tetszik a mozifilm, ha nagyon jó előzetes kritikát kapott, egy szépen megterített asztalnál ülve finomabbnak itéljük meg az elfogyasztott vacsorát stb. Az előzetes elvárások (vagy mondjuk így: sztereotípiák) gyakran előkészítik mind a cselekvőket, mind a véleményformálókat, így azután az előzetesen várt eredmény be is következik (tehát az előítéletek sokszor önbeteljesítő prófeciaként működnek). Hasonló a placebohatás esete: a placebo tényleg működik, a drágább gyógyszereket hatásosabbnak érezzük stb. Mindezek kapcsán Ariely társadalompolitikai kérdé-

seket is feszeget, ami, mint a könyv egyéb helyein is, itt is elhagyható lenne.

Érdekes eredményt hoz viszont a tisztességtelen viselkedés előfordulásának, a csalási hajlandóságnak a vizsgálata. Amikor a kísérleti alanyok egyik csoportja maga javíthatta kitöltött tesztjét és mondhatta be elért pontszámát, akkor a kontrollcsoporthoz képest (amelyben a javítást a kísérletvezetők végezték) az önjavító csoport tagjai jelentősen magasabb értéket mondtak be (és így több pénzt is kaptak érte), tehát csaltak. A hétköznapi ismeretében nem annyira meglepő ez az eredmény: ha lehet csalni, akkor az emberek nagy része csal. A kísérlet érdekesen folytatódott. A résztvevők két csoportjától még a kísérlet megkezdése előtt egy-egy feladat teljesítését kérték. Az egyik csoportban meg kellett adni tíz, a középiskolai tanulmányok során elolvasott könyv címét, a másik csoport tagjainak le kellett írniuk a Tízparancsolatot (amennyit tudtak belőle). Ezután jött a teszt, és a résztvevők „önbevallása”, majd a kutatók meglepetése. A tízes könyvlistát gyártó alanyok csalási hajlandósága magas volt (összehangban az elvárattal), a parancsolatok előzetes felidézése azonban – meglepő módon – tisztességes beállítódást és így kisebb csalási hajlandóságot alakított ki a résztvevőkben. Elég volt tehát egy erkölcsi autoritás „felmutatása”, és a normakövetési hajlandóság öntudatlanul is erősödött. Hogy ebből mi következik, vajon a Bibliát vagy a hivatásrendi eskük intézményét kell-e „elterjeszteni”, esetleg etikai nyilatkozatokat kell aláírtni a diákokkal, most ne akarjuk megválaszolni. Figyeljünk inkább azokra a további kísérletekre, amelyek árnyalhatják a csaláshoz való viszonyunkra vonatkozó tudásunkat. Ugyanis kiderül, hogy a csalás (a lopás) annál „könnyebben megy”, minél kevésbé van szem előtt a pénz az adott szituációban: a munkahelyi hűtőből mindent lopnak a kollégák, de a pénzt ott hagyják; ha az „önjavító tesztekben” először játékpénzzel fizetnek a játékosok számára, amit később be lehet váltani igazi pénzre, akkor ez megnöveli a csalási hajlandóságot az eredmény közlése során; a biztosítóknál a tényleges kárnál átlagosan 10%-kal nagyobb kárigényt jelentenek be az ügyfelek – és a sort még sokáig lehetne folytatni.

MI EBBEN A RÁCIÓ?

Max Weber négyféle cselekvést különböztetett meg, a célacionális, az értékacionális, az érzelmi-indulati és a tradicionális cselekvést.¹⁰ Egy alaposabb elemzés bebizonyíthatná, hogy amit Weber a tradicionális cselekvés fogalmával jelöl, az voltaképp ugyanaz a szűkebb értelemben vett *szokás*, mint amivel Duhigg

10 ■ Max Weber: *Gazdaság és társadalom I. A megértő szociológia alapvonalai*. KJK, Bp., 1987. 53. old.

11 ■ uo.

12 ■ Ezt a két fogalmat alaposabban bemutatom, lásd Syi: *Cselekvésselmélet dióhéjban*. Typotex, Bp., 2008.

13 ■ A cikk a K83887 sz. OTKA kutatás keretében készült.

könyvében találkoztunk: Weber szerint a cselekvés *tradicionális*, ha „meggyökeresedett szokások határozzák meg a cselekvést”.¹¹ Ha a „tradicionális cselekvés” weberi megnevezése helyett a – szűkebb értelemben vett – szokás terminusát használjuk, akkor a kétféle racionalitással a két nem mérlegelő, az érzelmen és a szokáson alapuló cselekvéstípus áll szemben. Ebben a szembeállításban tűnik jelentős váltásnak az az itt bemutatott könyvekben tárgyalt felismerés, hogy árnyaltabban érdemes kezelnünk a weberi tipológiát. Nem el kellene vetnünk, de a cselekvéseinket valahogy több rétegben, több szinten kellene vizsgálnunk.

Azt nem tagadhatjuk, hogy igenis komoly különbségek vannak a teljesen célracionális, a rutinszerű és a tisztán affektív cselekvés között, tehát első megközelítésben továbbra is érvényesnek kell tartanunk Weber típusait. De egy másik elemzési szinten, más szempontokból tekintve már igenis találhatunk racionális elemeket nem mérlegelő cselekvéseinkben (Duhigg), illetve a mérlegelő cselekvéseinkben tetten érhetünk érzelmi összetevőket is (Mérő és Ariely).

Jobban megérthetjük a „mögöttes okokat”, ha feltezzük a kérdést: mi is a racionalitás? Mérlegelés, kalkuláció: a cselekvési alternatívákat megengedő célok, a célok eléréséhez szükséges eszközök és a célok megvalósulásából fakadó következmények számbavétele, továbbá e mérlegelés eredményeként valamelyik cselekvési alternatíva kiválasztása. A döntés, a választás jelenségét értelmezhetjük úgy is, mint a lehetséges alternatívák közti preferenciarendezés műveletének elvégzését. A kétféle weberi racionalitásfogalom megragadásához kétféle preferenciafogalomra van szükségünk. Ezt a megkülönböztetést a közgazdaságtanban meg is tették, régóta használják az *arkhimédészi* és a *lexikografikus preferencia* fogalmát.¹² A két preferenciafogalom különbségét szemléltethetjük azzal a feladattal, amelyben az alábbi számhalmazt kell elrendezni: {2, 100, 3, 10, 101, 20, 11, 12, 1, 13, 21, 22}. Amíg az archimédészi rendezés (célracionális beállítottság) ezt így teszi sorba: {1, 2, 3, 10, 11, 12, 13, 20, 21, 22, 100, 101}, addig a lexikografikus rendezés ezt az eredményt adja: {1, 10, 100, 101, 11, 12, 13, 2, 20, 21, 22, 3}. A rendezés eredményei láthatóan különböznek. Mindkét rendezési mód jelen van, fontos az életünkben. Nemcsak a gazdasági tevékenységben, de

a mindennapokban is: a számokat például arkhimédészi, a betűket viszont lexikografikus módon rendezzük el nap mint nap.

Hogy miért fontos mindez témánk szempontjából? Először: mindkét racionalitásfogalom rendezésként értelmezhető, és minden rendezésben van (kell, hogy legyen) értékmozzanat is. Anélkül ugyanis nincs rendezés. Ha két opció közül az egyiket választom, akkor abban a választásban valamilyen értékelköteleződés is manifesztálódik. Kicsit érthetetlen, hogy a racionalitás eddigi értelmezései során miért sikkadt el (miért nem kapott kellő hangsúlyt) ez a mozzanat. Másodszor: amikor lexikografikusan rendezünk (értékracionálisan cselekszünk), akkor nem egy, hanem két (vagy több) érték szempontot követünk. Előre rögzítünk (érték-) szempont(ka)t, amelye(ke)t – ameddig csak lehetséges – a többi (másik) szempont elé helyezzük, és ez(eke)t a kiemelt szempont(ka)t vesszük figyelembe a rendezésnél. Ezt a „kettősséget” úgy kezelhetjük fogalmilag konzisztensen, ha magasabb rendű értékfogalmakat (is) alkalmazunk az elméletünkben.

Az érzelmeink (a szomatikus markerek révén) a racionális kalkuláció, a mérlegelés folyamatában segítenek minket az összehasonlításban, választásban. Az érzelmeinkben mindig valamilyen elsődrendű értékelköteleződés manifesztálódik, amely azonban – érzelem lévén – nem szükségképp tudatosan hat a döntéseinkre. Ezeket nevezhetjük elsődrendű értékeknek. Saját értékeinkre azonban folyamatosan reflektálhatunk, egy részüket tudatosíthatjuk is, és ilyenkor az így „kiválasztott” (reflektált) értékeink tudatos értékelköteleződéseknek tekinthetők. Minden ilyen érték érzelmi támogatást élvez, és éppen emiatt az értelem, a ráció számára ez az elköteleződés „csak” hit. A tudatossága miatt azonban erősebb értéknek tekinthetjük, mint azt, amelyik csak az öntudatlan rangsorolásokban manifesztálódik; a reflektáltság tényét pedig úgy ragadhatjuk meg, hogy logikailag magasabbrendű fogalmat alkalmazunk, vagyis a reflektált értékfogalmainkat másodrendűeknek tartjuk. Az értékracionalitásban (lexikografikus preferenciában) megbúvó kettős értékszerkezet tehát azzal modellezhető, hogy a másodrendű értékeink meghatározzák, milyen sorrendben vegyük figyelembe elsődrendű értékeléseinket.¹³ □